

परिच्छेद : एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

शिक्षाको विकासले नै सभ्य एवम् आदर्श समाजको निर्माण हुन्छ । शिक्षाबिना मानिसको जीवन पशुतुल्य हुन्छ । सभ्यताको केन्द्रबिन्दु नै शिक्षा हो । मानव विकास आवश्यकताको विकासको क्रमसँगै सामाजिक संघ संस्थाको स्थापना क्रमिक रूपमा हुँदै गयो । बालबालिकाको शिक्षा आर्जन गर्ने प्रधान थलो विद्यालय हो । यो एउटा सामाजिक संस्था हो । शैक्षिक क्रियाकलाप सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न प्रथमतः शैक्षिक प्रशासन एवम् व्यवस्थापन पक्षको नितान्त आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले यस अध्ययनको शीर्षक "सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययन" रहेको छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापन भन्नाले शैक्षिक उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि योजना, सङ्गठन, कर्मचारी नियुक्ति, कार्यसम्पादन, मूल्याङ्कन, नियन्त्रण, उत्प्रेरणा तथा समन्वय गर्नु र नवप्रवर्तक कार्यद्वारा सङ्गठित संस्थाको निर्धारित लक्ष्य हासिल गर्नका लागि साधनहरूको सङ्कलन गरी व्यवस्थित ढङ्गबाट समन्वय गरी परिचालन गर्ने प्रक्रिया नै व्यवस्थापन हो । शिक्षण सिकाइसँग सम्बन्धित विभिन्न पुर्वाधारहरू निर्माण गर्ने, नीति नियम बनाउने, शिक्षक व्यवस्था गर्ने, शैक्षिक सामग्री जुटाउने, शिक्षण सिकाइ कार्यलाई कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया नै प्रशासन हो (कोइराला, २०५७) ।

व्यवस्थापन एवम् प्रशासनको विकासक्रमलाई हेर्दा प्राचीनकालमा रहेको (3000 BC-100 BC) र इजिप्टको विकासमा सङ्गठनात्मक संरचनाको भरमा व्यवस्थापन कार्य अधि बढेको पाइन्छ । रोमन क्याथोलिक चर्चमा सङ्गठनको ढाँचा अधिकार एवम् जिम्मेवारी, कार्यगत विशिष्टीकरण तथा व्यवस्थापनका सिद्धान्त र कार्यविधिको प्रयोग भएको थियो । जसमा रोमन प्रशासनमा सङ्गठनात्मक ढाँचाको साथमा सञ्चार र नियन्त्रण प्रक्रियाको समेत विकास भएको थियो । त्यसैगरी Alexander ले सैद्धान्तिक प्रशासनमा समन्वय ल्याउन सङ्गठनात्मक ढाँचाको प्रयोग गरेका थिए । प्लेटो (३५० BC) र सुकरात (४०० BC) जस्ता दार्शनिकहरूले पनि कार्यगत विशिष्टीकरण र व्यवस्थापन प्रक्रियाको उल्लेख

गरेका थिए । Alexander the great, Nepolian and Nelson ले सैनिक परिचालनमा समन्वय गर्न व्यवस्थापनको प्रयोग गरेको पाइन्छ (सेढाई, २०६३) ।

१९ औं शताब्दीपछि वैज्ञानिक व्यवस्थापन सिद्धान्त (tyler), मानवतावादी सिद्धान्त (Marry Parker) लाई शिक्षामा वैज्ञानिक अनुसन्धानको कार्यकारी योजना निर्माण गर्ने मानवीय, भौतिक स्रोतसाधनको परिचालन गर्नु पर्ने धारणा देखा पर्‍यो । सन १९५० देखि १९७० सम्ममा व्यावहारिक सिद्धान्तको शैक्षिक व्यवस्थापनमा आधुनिक विकास गरेको पाइन्छ । व्यवस्थापन पक्षलाई अझ टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले National Conference of Professor or Education Administration (NEPEA), Co-operative Programme in Educational & Administration (CPEA), Centre for Advansed Study of Education Administration (CASEA) आदिको स्थापनाले शैक्षिक प्रशासन एवम्व्यवस्थापनमा जोड दिएका थिए (राउत, २०६१) ।

नेपालमा शिक्षा व्यवस्थाको प्रारम्भमा परम्परागत रूपमा संस्कृत शिक्षाको प्रभाव परेको पाइन्छ । मानिसलाई पूर्ण सम्यमित गराउन र समाजलाई व्यवस्थित बनाउन वर्णाश्रमको प्रारम्भ पश्चात बौद्धिक शिक्षा विभिन्न किसिमले विकसित भएको पाइन्छ । गुरु, ऋषि समाजका नेतृत्व वर्ग मानिन्थे । मठ, मन्दिर, गुरुआश्रम, पाठशालाका रूपमा थिए । शिक्षाको सम्पूर्ण गतिविधि गुरुमा निहित थियो । विद्यादान महादान मानिन्थ्यो । त्यसर्थ गुरुको स्थान समाजमा उच्च थियो । त्यसैगरी वैदिक शिक्षामा गुरुकुल, ऋषिकुल, देवकुल तथा पितृकुल प्रणाली प्रचलित थिए । गुरुकुल प्रणाली धेरैपछिसम्म अर्थात अंग्रेजी शिक्षा प्रणालिको जग नबसुन्जेलसम्म चलनचलितमा रहिरहेको थियो । वैदिक शिक्षाको आधार वेद थियो (शर्मा, २०६२) ।

लिच्छवी कालमा लिच्छवी राजाहरूले शिक्षा नै धर्म हो र धर्म नै शिक्षा हो भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने यस समयमा शिक्षा मूलतः धर्म प्रदान नै थियो । यस समयमा हरेक धार्मिक संस्थाले शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने प्रावधान बनाइएको थियो । त्यसर्थ शिक्षाका लागि जग्गा दिने व्यवस्था थियो । सोको आम्दानीबाट मठ मन्दिर सञ्चालनका साथै शिक्षा दीक्षासमेतका लागि खर्च गरिन्थ्यो । लिच्छवी कालमा प्राविधिक ज्ञान शिखरमा पुगेको थियो । वेद, व्याकरण, न्याय, दर्शन, साहित्य, ज्योतिष आदि विषयमा उच्चस्तरको पढाइ हुन्थ्यो । राजा अंशुवर्माले विद्याअार्जन गर्ने संस्थाहरूको वर्गीकरण गरेका थिए । जसअनुसार शैव, वैष्णव र बौद्ध सम्प्रदायका लागि छुट्टाछुट्टै विद्यालय खोलिएका थिए ।

यसबाट भन्न सकिन्छ कि यस समयमा पनि विद्यालयहरू सामुदायिक रूपबाट सञ्चालन भएको पाइन्छ भने नेपाली कला, संस्कृति र शिक्षाको विकास राम्रो भएको पाइन्छ । त्यसवेला उच्च शिक्षा हासिल गर्न शिक्षकहरू भारतको नालन्दा र विक्रमशिला विश्वविद्यालयमा जाने गरेको पाइन्छ (ढकाल, २०६३) ।

वि.स. १९०३ साल असोज २ गतेको कोतपर्वपछि जंगबहादुर राणाले नेपालको शासन सत्ता आफ्नो हातमा लिई ३० वर्षसम्म प्रधानमन्त्री बने । उनको शासनकालमा जनतालाई शिक्षा दिने पाठशाला जन्मिएनन् भने पनि हुन्छ । वि.स. १९०७ मा वेलायतको १ वर्षे भ्रमणबाट स्वदेश फर्किए पश्चात वेलायती शिक्षाबाट प्रभावित भई आफ्ना सन्तानहरूलाई अंग्रेजी शिक्षा दिलाउन केही अंग्रेजी शिक्षक Mr.Cunning (HT)/Mr.Ross (Inspetor) लाई फिकाई सुपरिवेक्षणको जिम्मा समेत दिई वि.स. १९१० साल असोज २७ गतेका दिन आफ्नै थापाथली दरबार दाखचोक अगाडिको भुईतलामा पहिलो अंग्रेजी प्रारम्भिक स्कूलको स्थापना गरे । दरबारमा सञ्चालित स्कूल भएको हुनाले यसलाई दरबार स्कूल भनिन थालियो । जुन नेपालकै ईतिहासमा पहिलो आधुनिक र औपचारिक पाठशाला थियो । त्यसै गरी वि.सं. १९३२ मा भोजपुरको दिङ्लामा षडानन्द संस्कृत पाठशालाको स्थापना, वि.स. १९३४ मा डाइरेक्टर जनरल धीर शम्शेरको पालामा रानीपोखरीको उत्तरतर्फ संस्कृत पाठशालाको स्थापना वि.सं. १९५८ मा प्रधानमन्त्री देवशम्शेरले नेपाली भाषामा प्राथमिक शिक्षा दिन भाषा पाठशालाको स्थापना गरे । त्यसैगरी प्रधानमन्त्री चन्द्र शम्शेरले वि. सं. १९६६ मा ज्ञानकुन्ज संस्कृत पाठशाला जनकपुरमा, रिडि संस्कृत पाठशाला रिडिमा, वि.स. १९७२ मा मटिहानि संस्कृत पाठशाला मोहतरमा, वैदिक विद्यालय स्वर्गद्वारी प्युठानमा, र त्रिचन्द्र भारती भवन पाठशाला शिलगुडि डोटिमा र वि.स. १९७६ मा तौलेश्वर संस्कृत पाठशाला तौलिहवामा संस्कृत पाठशालाको स्थापना गरे । वि.स.१९८५ मा आर्युवेद पाठशालाको स्थापना भयो साथै वि.सं १९८७ मा काठमाडौंको वसन्तपुरमा टेक्निकल स्कूलको स्थापना भयो भने उक्त स्कूलमा वि.स. १९९९ सालदेखि ओभरसियरको तालिम शुरु भयो । उक्त सबैखाले शैक्षिक संस्थाहरू सामुदायिक प्रकृतिका रूपमा सञ्चालन भएको पाइन्छ (ढकाल, २०६३) ।

वि.सं. २००४ सालमा पद्म शमसेरले आधार स्कूल खोल्ने योजना अनुरूप अधिराज्यमा विभिन्न ठाउहरूमा गरी ३०, ४० वटा आधार स्कूल स्थापना गरिए जसमा व्यवहारिक कलाकौशलको शिक्षा दिइन्थ्यो । यसका साथै ईच्छुक व्यक्तिहरूले डाइरेक्टर जेनरल अफ पब्लिक इन्स्ट्रक्सनसित अनुमति लिएर स्कूल खोल्न पाउने व्यवस्था गरेर जनसक्रियतामा सञ्चालित विद्यार्थीहरूलाई केही आर्थिक सहायता दिने व्यवस्थासमेत गरिएको थियो ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको प्रादुभावसँगसँगै वि.सं. २००७ सालदेखि २०२८ सालसम्ममा देशभरमा ७२५६ प्राथमिक विद्यालय, १०५६ वटा माध्यमिक विद्यालयहरू स्थापना गरिए । वि.सं. २००७ सालपछि स्थापना भएका नीजि वा आवासीय र सरकारी अनुदान प्राप्त विद्यालयहरू २००७ सालदेखि नै स्थापना भएको देखिएता पनि २०२८ साल सम्ममा भने सीमित संख्यामा मात्र थिए । तत्कालिन सरकारले वि.सं. २०२८ सालमा अन्य विद्यालयहरूलाई जस्तै त्यस्ता विद्यालयहरूलाई सरकारको नियन्त्रण र सहयोगमा सञ्चालन गर्न शुरु गरियो तर वि.सं. २०३७ सालपछि यस्ता विद्यालयहरू सरकारबाट आर्थिक सहायता नपाउने व्यवस्था भएपछि उक्त विद्यालय स्थापना गर्न दिने उदार नीति अपनाईयो जसको परिणामस्वरूप त्यस्ता विद्यालयहरूको सङ्ख्या दिनप्रतिदिन बढ्दै गयो । शिक्षा नियमावली २०५९ अनुसार विद्यालयलाई सामुदायिक र संस्थागत गरी दुई किसिममा वर्गीकरण गरिएको छ । नीजि स्रोतमा सञ्चालित विद्यालयहरूलाई संस्थागत विद्यालयमा समावेश गरिएको छ । यस्ता विद्यालयहरू सरकारबाट कुनै किसिमको अनुदान प्राप्त नगरी आफ्नै आयस्रोत र साधनबाट सञ्चालन गर्ने गर्छन् भने सामुदायिक विद्यालय भनेको सरकारबाट पूर्ण अनुदान प्राप्त विद्यालय हो । जसमा शिक्षकहरू सरकारी कर्मचारीको रूपमा कार्यरत हुन्छन् (सिंह, २०६५) ।

“निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि योजना, सङ्गठन, कार्यान्वयन, नियन्त्रण, समन्वय गरी रोजगार, समय र स्रोत साधनको उपयोग, समस्या समाधान, कार्य विभाजन, समयको सदुपयोग गरी प्रशासकले कार्यलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट व्यवस्थापन गर्नु नै शैक्षिक व्यवस्थापन हो ”(कोइराला, २०५७ : पृ. ३१) । नेपालमा विद्यालय स्तरको शैक्षिक व्यवस्थापनको विकासक्रम हेर्दा पूर्व प्रजातान्त्रिक काल (वि.सं. २००७ भन्दा अगाडि) र प्रजातन्त्र प्राप्त पछिको काल (वि.सं. २००७ देखि २०२८) राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजनाकाल (वि.स. २०२८ देखि २०३७) वर्तमान शैक्षिक विकास वि.स. २०२८ देखि हालसम्म भएको पाइन्छ । उल्लिखित प्रजातन्त्रपछिको शैक्षिक योजनाको विकास क्रमलाई हेर्दा रा.शि.यो.आ. २०१०, सर्वाङ्गिण राष्ट्रिय शिक्षा समिति २०१८, रा.शि.प. यो. २०२८, रा.शि.आ. २०४९ र उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ लागू भई विद्यालयको शैक्षिक प्रशासन र व्यवस्थापनमा सुधार गर्दै वर्तमान अवस्थासम्म आई पुगेको छ (सेढाई, २०६३) ।

नेपालमा हाल सञ्चालित माध्यमिक विद्यालयहरू सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरू रहेका छन् । माध्यमिक तह भन्नाले कक्षा ९ र १० लाई जनाउदछ । सामुदायिक विद्यालयमा सरकारको आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक, मानवीय लगानी रहेको हुन्छ भने विद्यालयमा सरकारको कुनैपनि लगानी नभै सबै आफ्नै

स्रोत र साधनमा निर्भर रही स्थापना भएको संस्थागत माध्यमिक विद्यालयले सामुदायिक माध्यामिक विद्यालयको अनुपातमा बढी भौतिक व्यवस्थापन तथा शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न सफल भईरहेको छ । जुन प्रत्येक वर्षको एस.एल.सी. परीक्षाको परिणामको प्रतिशतलाई, आधार लिन सकिन्छ । यसरी सरकारले कुल बजेटको १६ प्रतिशत बजेट शिक्षा क्षेत्रमा लगानी गर्दा गर्दै पनि सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन किन असफल भईरहेको छ भन्ने विषयमा तुलनात्मक अध्ययन गर्नु यस शोधपत्रको अध्ययनको मूल विषयवस्तु बनेको छ ।

मोरङ जिल्ला अन्तर्गतको विराटनगर उपमहानगरपालिकाभित्र हाल सामुदायिक मा.वि. १४ वटा र संस्थागत मा.वि २१ वटा सञ्चालित छन् । यसरी विराटनगर उपमहानगरपालिकाभित्र पनि सामुदायिक मा.वि. हरूको भन्दा संस्थागत मा.वि. हरू संख्यात्मक रूपमा बढी छन् र संस्थागत मा.वि. हरूमा भन्दा सामुदायिक मा.वि. हरूमा तालिम प्राप्त शिक्षक शिक्षिका, सरकारी अनुदान प्राप्त बजेट, स्तरीय खेल मैदान, भौतिक सम्पन्नताका वावजुत पनि उल्लेखनीय रूपमा शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न सकिरहेको छैन जुन २०६५ सालको उपमहानगरपालिका क्षेत्रभित्रको एस.एल.सी. परीक्षाको उत्तीर्ण प्रतिशतले पनि देखाउछ यसरी उपमहानगरपालिका भित्र पूर्ण रूपमा सरकारले लगानी गर्दा पनि संस्थागत मा.वि. हरूभन्दा सामुदायिक मा.वि. हरूमा शैक्षिक व्यवस्थापन पक्ष किन असफल भईरहेको छ र शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्था के कस्तो रहेको छ भनी तुलनात्मक अध्ययन गर्नु पनि यस शोधपत्रको मुख्य विषयवस्तु बनेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

सरकारी अनुदान प्राप्त सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयकोभन्दा नीजिश्रोतबाट सञ्चालित संस्थागत मा.वि.को शैक्षिक स्तर एवम् व्यवस्थापन पक्ष राम्रो हुनका के के कारणहरू छन् ? दुवै किसिमका विद्यालय प्रशासनबाट शैक्षिक व्यवस्थापनमा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकमा के कस्तो प्रभाव परेको छ ? यी सबै पक्षहरूको समस्या पत्ता लगाउनु नै यस अध्ययनको मुख्य विषयवस्तु रहेको छ ।

कुनै पनि संस्था व्यवस्थित र योजनाबद्ध कार्यक्रमएक कुशल प्रशासक एवम् व्यवस्थापकबाट मात्रै प्रभावकारी ढङ्गबाट सञ्चालन गर्न सकिन्छ । विद्यालयमा आर्थिक स्रोत, भौतिक साधन, मानवीय साधनहरूको पर्याप्त उपलब्धता एवम् शैक्षिक उपलब्धिले अग्रिम स्थान ओगट्नुले पनि कुशल प्रशासक र सफल व्यवस्थापन भएको कुराको सङ्केत गर्दछ । तर जब उक्त कुराहरूको कमी वा अभाव आउँछ तब यहाँ समस्या रहेछ भन्ने बुझ्नु पर्दछ । वर्तमान नेपालमा सञ्चालित माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक

व्यवस्थापन पक्ष समान रहेको छैन । सामुदायिक विद्यालयहरूमाभन्दा संस्थागत विद्यालयहरूमा शैक्षिक व्यवस्थापन पक्ष धेरै व्यवस्थित रहेको पाइन्छ । तर यसको अनुपातमा सामुदायिक विद्यालयहरूमा शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षको अवस्था राम्रो नहुनुमा प्रमुख कारण सरकारको परिवर्तनसँगसँगै शिक्षानीतिमा परिवर्तन भई शिक्षा नियमावलीमा फेरबदल, शिक्षक नियुक्ति एवम् छनौट प्रक्रियामा परिवर्तन, प्रशासनिक नियुक्ति, दक्ष, योग्य र अनुभवीभन्दा राजनैतिक आस्थाको आधारमा शिक्षक नियुक्ति गरिनु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिको फेरबदल जस्ता पक्षहरू रहेका छन् । यसरी हेर्दा सामुदायिक विद्यालयहरूमा बढी समस्याहरू र कारणको रूपमा रहेको अवस्था छ । यी दुबै किसिमका विद्यालयबीचमा शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षसँग आवद्ध प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, वि.व्य.स., अभिभावक र सरोकारवालाहरूसँग अन्तर्क्रिया गरी दुबै विद्यालयहरूबीच कस्ता कस्ता समस्याहरू रहेछन् पत्ता लगाई तुलनात्मक अध्ययन गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य विषयवस्तु केन्द्रित रहेको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

कुनै पनि क्षेत्रमा गरिने अध्ययन अनुसन्धानले उक्त क्षेत्रमा आ-आफ्नै किसिमको महत्त्व राख्दछ । यस अध्ययन अनुसन्धानले सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षको तुलनात्मक अध्ययन गरिने हुनाले शैक्षिक व्यवस्थापनमा यस अध्ययनको औचित्य र महत्त्व रहन्छ । साथै विराटनगर उपमहानगरपालिकाभित्रका सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षको तुलनात्मक रूपमा अध्ययन अनुसन्धान कार्य गरिने भएकाले प्र.अ./प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक लगायत सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई यस अध्ययनले सहयोग गर्नेछ ।

यस अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षहरूले यस क्षेत्रको विद्यालय प्रशासक, वि.व्य.स., विद्यालयहरूमा कार्यरत शैक्षिक व्यक्तित्व, शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न बनाइने योजनाकर्ता , नीति निर्माणकर्ता र दुबै किसिमका विद्यालयहरूमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन, पुस्तकालय व्यवस्थापन, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन र परीक्षा व्यवस्थापनका सम्बन्धमा आ-आफ्नो विद्यालयको समस्या पहिचान गरी समस्याहरूको समाधान गर्ने तथ्याहरू पत्ता लगाउनु यस अध्ययनको औचित्य रहेको छ । जसबाट दुबै किसिमका विद्यालयहरूका प्रशासन एवम् व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक रूपमा विद्यालयको अवस्था कस्तो रहेछ ? र शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन शैक्षिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सबै व्यक्तित्वहरूलाई सहयोग पुग्नेछ ।

१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् :

१. सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको लेखाजोखा गर्नु ।
२. सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूबीच शैक्षिक व्यवस्थापनको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु ।
३. सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूको पहिचान गरी समस्या समाधानका उपायहरू सुझाउनु ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीचको तुलनात्मक अध्ययन गर्नका लागि निम्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू निर्माण गरिएको छ :

१. सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनमा के के समानता र के के असमानता रहेको छ ?
२. सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन के कस्तो रहेको छ ?
३. सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको पुस्तकालय व्यवस्थापन र परीक्षा व्यवस्थापन कस्तो रहेको छ ?
४. सामुदायिक र संस्थागत मा.वि.हरूको शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्था कस्तो छ ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

कुनै पनि क्षेत्रमा गरिएको अध्ययनले ज्ञानको विस्तार गर्दछ र अध्ययन गर्ने सीमा पनि तोकिएको हुन्छ । त्यसैले अध्ययन अनुसन्धान कार्यका लागि सहज, सरल र प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धानकर्ताले अध्ययनको विषयमा सीमा निर्धारण गरी सोही सीमामा आधारित रहेर अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई पूरा गरी निष्कर्ष निकालिन्छ । यस अध्ययन अनुसन्धानका लागि निम्न सीमा निर्धारण गरिएको छ :

१. यस अध्ययन अनुसन्धानमा मोरङ जिल्लाको विराटनगर उपमहानगरपालिका क्षेत्रभित्रका सामुदायिक र संस्थागत मा.वि.हरू रहेका छन् ।
२. यो अध्ययन अनुसन्धान शैक्षिक वर्ष २०६७ मा प्राप्त सूचनाहरूको आधारमा तयार पारिएकोले अन्यसँग मेल नखान सक्छ ।

३. यो अध्ययन अनुसन्धान निम्न शैक्षिक व्यवस्थापनका पक्षसँग मात्र सीमित छ ।
(क) शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन
(ख) पुस्तकालय व्यवस्थापन
(ग) परीक्षा व्यवस्थापन
४. यो अध्ययन अनुसन्धान माध्यमिक तहमा मात्र सीमित छ ।
५. नमुना छनोटमा परेका सूचनादाताहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कमा आधारित भएकाले सूचनादाता फरक परेमा मेल नखान सक्छ ।
६. यो अध्ययन सहरी क्षेत्रमा अवस्थित विद्यालयको अध्ययनबाट प्राप्त सूचनाको आधारमा तयार पारेकोले ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयसँग सामान्यीकरण गर्न सकिदैन ।

परिच्छेद : दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

सिटौला (२०५७) का अनुसार विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनको तुलनात्मक अध्ययन विषयको अध्ययनलाई उद्देश्यमूलक बनाउन विभिन्न व्यक्तिहरूको लेख, रचना र शोधपत्रलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ । विद्यालयमा कुशल व्यवस्थापन कार्यान्वयन गरी वर्तमान अवस्थामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार ल्याउनु पर्ने विषय अत्यन्तै संवेदनशील कुरा भएको हुँदा र त्यसमा पनि कुनै पनि विद्यालयको प्रमुखको हैसियतले प्र.अ.को भूमिका कस्तो छ ? कस्तो हुन आवश्यक छ ? विद्यालयमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन र व्यवस्थित भौतिक सुविधाको प्रबन्ध कसरी मिलाउन सकिन्छ भन्ने कुरा प्रमुख महत्त्वको विषय बनेको छ । साथै भौतिक व्यवस्थापनलाई नै मध्यनजर गरी प्र.अ.ले व्यवस्थित कक्षाकोठा, पुस्तकालय कक्ष, विज्ञान प्रयोगशाला कक्ष र यसमा अध्ययनरत बालबालिकाको उमेर अनुसारको फर्निचरको व्यवस्थाले पनि कक्षाकोठा भित्र हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन समेत भौतिक व्यवस्थापनलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी शिक्षण कार्यमा सुधार ल्याउन आफू र आफू मातहतका शिक्षकलाई शिक्षण कार्यलाई स्पष्ट, सरल र विशिष्ट बनाई विद्यार्थीलाई उमेर अनुसारको फर्निचरको व्यवस्था मिलाई आवश्यक ज्ञान, सीप र अभिवृत्ति गराउने कार्य गर्नुपर्दछ । विद्यालयले भौतिक व्यवस्थापन पक्षलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालय प्रशासकले विद्यालयमा लिइएको शीर्षक अनुसारका रकमहरूलाई जुन शीर्षकमा लिइएको छ सोही शीर्षकमा खर्च गरिने हो भने व्यवस्थापन पक्षमा थप सहयोग हुने कार्यलाई सम्बन्धित प्रशासकलाई निर्देशन तथा पृष्ठपोषणका रूपमा पालना गरे अझ अझ प्रभावकारी व्यवस्थापन हुने हुँदा प्र.अ. तथा शिक्षकहरूलाई चेकलिष्ट, प्रश्नावली, अन्तर्वार्तासमेतबाट लिइएको तथ्याङ्क सङ्कलनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई आत्मसमत गरी शिक्षा नियमावलीले प्रदान गरेका काम, कर्तव्य र अधिकारलाई नियमपूर्वक पालना गर्ने गराउने दायित्व समेत प्र.अ. को हुन्छ । यसबाट भौतिक र शैक्षिक व्यवस्थापनमा सकारात्मक प्रभावकारी शिक्षण सुधार हुन गै शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न विद्यालय सक्षम हुन्छ (सिटौला, २०५७) ।

गौतम (२०६१) का अनुसार विद्यालय व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका विषयको यस अध्ययनलाई विशिष्टीकृत रूपमा अध्ययन गरी विश्लेषणात्मक ढङ्गबाट यहाँ उल्लेख गरिएको छ । जसले यस अध्ययनलाई सहयोग पुऱ्याएको छ । विद्यालयमा कुशल एवम्प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन विद्यालय प्रशासकको भूमिका कस्तो हुनुपर्छ ? प्र.अ. एक मानवीय संसाधन हो र शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि पथ प्रदर्शन कसरी गर्ने भन्ने विषय पनि एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो भन्ने कुरालाई प्राथमिकता दिइएको छ । प्रधानाध्यापक एउटा सुपरिवेक्षक, शिक्षक, योजनाकार, प्रशासक, समन्वयकर्ता, कार्यान्वयनकर्ता र पथप्रदर्शक पनि भएकाले एउटा शिक्षण संस्था सञ्चालन गर्न महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी बोकेको प्रधानाध्यापकले कक्षाकोठाभित्र सञ्चालन हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन आफू र आफ्ना मातहतका शिक्षकहरूको जिम्मेवारी पनि महत्त्वपूर्ण छ । सम्पूर्ण सरोकारवाला तथा अभिभावकहरूले विद्यालय तथा वि.व्य.स.को सहकार्यलाई सरल र प्रभावकारी बनाउन पनि प्र.अ.को भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने कुरामा दुई मत छैन । शिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी तथा प्रशासनिक कार्यका लागि नीति नियमलाई प्रभावकारी तवरबाट सुसञ्चालन गर्नका लागि आफूभन्दा माथिल्लो निकाय, जि.शि.का., क्षे.शि.नि., शिक्षा विभाग, शिक्षा मन्त्रालय र नेपालको सरकारको नीति निर्देशन समेतलाई अक्षरस पालना गरनु पर्ने हुन्छ । आफू प्र.अ. को हैसियतले शिक्षा नियमावलीमा उल्लेखित काम, कर्तव्य र अधिकारलाई समेत दृष्टिगत गरी सो कार्यलाई आत्मसात गर्दै नियमपूर्वक नियमको पालना गर्ने गराउने कार्यमा प्र.अ.को प्रमुख दायित्व हुन्छ । प्र.अ.ले शिक्षा नियमावलीमा उल्लेखित कर्तव्यको पालना आफ्ना कार्य र अधिकारलाई सुव्यवस्थित ढङ्गबाट परिचालन गर्ने कार्यमा असल भूमिका निभाउन सक्नु पनि उसको व्यवस्थापन शैली असल मान्न सकिन्छ । यस कार्यमा प्र.अ. कहीं कतैबाट चुक्नु हुँदैन भन्ने विषयलाई प्रमुख रूपमा व्याख्या गर्ने कार्य भएको थियो (गौतम, २०६१) ।

सेढाई (२०६२) द्वारा लिखित लमजुङ जिल्लाका निजी तथा सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक प्रशासन एवम्व्यवस्थापनबाट शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूमा परेको प्रभाव नामको होधपत्र अनुसार यस अध्ययनमा उक्त जिल्लाको सार्वजनिक तथा निजी माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक एवम्भौतिक व्यवस्थापनको वास्तविक स्थिति पत्ता लगाउने रहेको छ ।

शैक्षिक प्रशासन एवम्व्यवस्थापनबाट समाजका वर्गहरू (शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक) मा यसले पारेको प्रभावको वास्तविक स्थिति पत्ता लगाउने तथा विद्यालयको असल एवम्प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि

भौतिक एवमशैक्षिक व्यवस्थापनको व्याख्या विश्लेषण गर्नु र यसका महत्त्वपूर्ण आधारहरू निर्धारण गर्नु उक्त शोधपत्रको महत्त्वपूर्ण कार्य रहेको थियो ।

विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावक उक्त सबै सरोकारवाला पक्ष हुन् जुन प्रत्यक्ष रूपमा शिक्षण संस्थासँग सम्बन्धित हुन्छन् । अभिभावक भन्नाले वि.व्य.स. समेतको प्रतिनिधित्वलाई जनाउँदछ र अभिभावकसँग विद्यार्थी पनि सम्बन्धित हुन्छ । सरोकारवाला अभिभावकहरू जसले सामाजिक, आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक र नैतिक पक्षमा विद्यालयलाई सहयोग गर्न सक्दछ । यस्तो पक्षलाई सक्रिय बनाउन प्रमुख भूमिका निभाउने कार्य व्यक्ति भनेको विद्यालय प्रशासक अर्थात् प्र.अ. हो । यसैगरी अर्को सरोकारवाला पक्ष विद्यार्थी हो जसका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकमा आधारित रही शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको माध्यमबाट आफ्नो शिक्षा ग्रहण गरिरहेको हुन्छ र यसका लागि पूर्णतः व्यवस्थित शिक्षण सिकाइको आवश्यक छ ।

यसैगरी तेस्रो पक्ष भनेको शिक्षक हो जसले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनकर्ताको रूपमा कार्य गरी विद्यार्थीलाई गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने जिम्मा लिई सरकारी जागिरको रूपमा कार्य गरिरहेको छ र शिक्षकलाई आफ्नो दायित्व पहिचान गराउन अनुशासित र लगनशील बनाउन पनि एउटा कुशल प्रशासकको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । यसका लागि पनि असल एवं कुशल व्यवस्थापन शैलीको अपरिहार्यता हुन्छ । यसैले विद्यार्थी सचेत अभिभावक र योग्य शिक्षकलाई एउटै जहाजमा बोकी लक्ष्यमा पुऱ्याउन चालकरूपी असल एवमकुशल प्रशासक मात्र नभै कुशल व्यवस्थापनको खाँचो पर्दछ । यिनै कुरालाई वस्तुगत रूपमा आँकलन गर्दै नीजि र सरकारी माध्यमिक विद्यालयबीच विद्यालयको भौतिक, आर्थिक, शैक्षिक व्यवस्थापन के कसरी सञ्चालन भइरहेको छ ? अभिभावक, विद्यार्थी, शिक्षक, वि.व्य.स. बीचको समन्वयात्मक कार्यकलाप कस्तो रहेछ ? विद्यालयको वातावरण तथा शिक्षक र प्रशासकको व्यक्तिगत भूमिकाबाट विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावकमा के कस्तो प्रभाव परेको छ ? भन्ने विषयमा केन्द्रित रही प्रशासकको व्यवस्थापन शैली तथा व्यवहारहरूको प्रतिनिधित्व कस्तो रहेको छ भन्ने मूलभूत आधारलाई विश्लेषणात्मक रूपमा व्याख्या विश्लेषण गर्नु नै शोधपत्रको महत्त्वपूर्ण कार्य रहेको थियो (सेढाई, २०६२) ।

NCED (२०६३) का अनुसार विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा प्र.अ.ले निर्वाह गरेको भूमिकाको सर्वेक्षण गर्नु, शिक्षा नियमावलीमा उल्लेखित प्र.अ.को काम, कर्तव्य र अधिकार र तिनीहरूको

कार्यान्वयन पक्षबीच तुलना गर्नु, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका प्र.अ.हरूले शैक्षिक व्यवस्थापनलाई चुस्त र दुरुस्त रूपमा व्यवस्थापन गरी शैक्षिक सुधारका लागि निभाएको भूमिकाहरूबीच तुलना गर्नु, प्र.अ.ले निर्वाह गर्ने गरेको भूमिकाबीच तुलना गर्नु, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार गर्नका लागि प्र.अ.को भूमिका सवल र प्रभावकारी बनाउन सुभाब दिनुजस्ता कुराहरूले प्र.अ.को शैक्षिक व्यवस्थापनमा एक अपरिहार्य भूमिका रहेको हुन्छ भन्नेकुरा सिद्ध हुन्छ । विद्यालय एउटा जहाज हो भने प्र.अ.यसको कप्तान हो अतः जहाजलाई कति उचाइमा कुन दिशातर्फ उडाउने जरले गर्दा जहाज आफ्नो निश्चित गन्तव्य स्थानमा पुग्न सक्ने मात्र नभै लक्ष्य अनुरूप यात्रुहरूलाई तोकिएको स्थानमा सकुशल अवतरण गराउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई बिर्सन हुँदैन। यसैगरी विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शैक्षिक लक्ष्य एवम् उपलब्धि हासिल गराउन प्र.अ.ले विद्यालयमा योजना निर्माण, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, अतिरिक्त क्रियाकलाप, बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापन देखि लिएर परीक्षा मूल्याङ्कन, अनुशासन, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकबीचको विद्यालयसँगको सम्बन्ध आदि कुराको कार्यान्वयन गर्नु पनि एक गहन एवम् महत्त्वपूर्ण विषय हो । विद्यालयमा एक प्रमुख योजनाकार मात्र नभई कुशल व्यवस्थापनको हैसियतले शिक्षा नियमावलीमा तोकिएका काम, कर्तव्य र अधिकारलाई पनि कुन हदसम्म कार्यान्वयन गर्न सक्षम हुनु पर्दछ भन्ने कुरालाई समेत प्र.अ. स्वयंले बुझ्नु पर्दछ ।

माथि उल्लेखित कुराहरूलाई सारांशमा लेख्नु पर्दा वर्तमान अवस्थामा आफ्नो कुशल नेतृत्वमा शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावकबीच त्रिकोणात्मक सम्बन्ध स्थापित गरी समन्वयात्मक एवम् मैत्रीपूर्ण वातावरणबाट प्र.अ.ले आफ्नो कर्तव्य र उत्तरदायित्वलाई राम्ररी बुझी एक कुशल योजनाकर्ता, समन्वयकर्ता, सङ्गठनकर्ता र प्रशासकको रूपमा आफूलाई सही एवम् उपयुक्त तवरले स्थापित गर्न सकेमा र बेलाबेलामा नेपाल सरकारको नीति निर्देशनलाई समयानुकूल बनाउन सकेमा निर्विवाद रूपमा उल्लेखित भूमिकामा सकारात्मक वृद्धिदर नहुने र शैक्षिक गुणस्तर एवम् उपलब्धि हासिल हुने कुरालाई उक्त लेखले महत्त्वपूर्ण रूपमा जोड दिएको र यस कार्यमा प्र.अ.को व्यवस्थापन तथा भूमिकालाई प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन गर्न स्वयं सदैव प्रयत्नशील रहनु पर्ने भन्ने विषयलाई प्रमुख रूपमा जोड दिइएको थियो (NCED, २०६३) ।

२.२ सैद्धान्तिक खाका

शैक्षिक व्यवस्थापनका केही निम्न प्रचलित सिद्धान्तहरूमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । Taylor (१९११) का अनुसार Scientific Management Theory अनुसार व्यवस्थापन कार्यमा व्यक्तिलाई कुन कार्य गराउन खोजिएको हो र कुन कार्य दिएमा उनीहरूले सो कार्य राम्रो एवम्किफायती ढङ्गबाट सम्पन्न गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई प्रमुख रूपमा प्राथमिकता दिइएको छ (कोइराला २०५७ मा उद्धृत) । Douglas M.C. Gregor का अनुसार व्यवस्थापन शैलीमा X / Y सिद्धान्त अनुरूप X सिद्धान्त अनुसार औषत मानिसहरू काम गर्न रुचि नलिने, काम गराउन नियन्त्रण गर्नु पर्ने स्वतन्त्र निर्णय एवम् उत्तरदायित्वबाट बच्न खोज्ने हुदा व्यक्तिमा आफ्नो व्यवहार स्वयं निर्देशित नभइ अरुको निर्देशन मात्र अवलम्बन गर्छ भन्ने Y सिद्धान्त अनुरूप मानिस कुनै पनि काम गर्न रुचि राख्ने, उपलब्धि अनुसार लागि पर्ने हुन्छ । यो सिद्धान्त आधुनिक सिद्धान्त हो भन्ने उक्त सिद्धान्तलाई अनुसरण गर्दै कार्य गर्दा व्यक्तिको कार्यप्रति अभिप्रेरणा बढ्ने हुँदा कार्यलाई सफल बनाउन X भन्दा Y सिद्धान्तले महत्वपूर्ण र प्रभावकारी भूमिका खेल्दछ । यसर्थ व्यवस्थापन शैली प्रजातान्त्रिक, सहभागितामूलक, सकारात्मक र आधुनिक सिद्धान्त अनुरूप Y सिद्धान्तलाई मूल आधार मानी व्यक्तिको अभिप्रेरणा बढाउन X भन्दा Y सिद्धान्तको प्रयोग गरी व्यक्तिलाई कार्यमा अभिप्रेरित गराउनु प्रभावकारी (कोइराला, २०६६) ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि Taylor, 1911 को Scientific Management Theory को प्रयोग गरी विद्यालय व्यवस्थापन कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ । त्यसै गरी विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा Gregor को Y Theory लाई प्रयोग गरी शिक्षक, विद्यार्थी, कर्मचारी लगायत तमाम सरोकारवालाहरूलाई सकारात्मक प्रभाव पर्ने जस अनुसार विद्यालयमा कार्यरत सम्पूर्ण मानव शक्ति एवम्विद्यार्थी लगायत सरोकारवालाहरूलाई उत्साहित भई कार्य गर्न मन लाग्ने हुँदा उक्त सिद्धान्तको प्रयोग गरी असल व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्दछ । त्यसै गरी सम्बन्धित साहित्य पुनरावलोकनबाट प्राप्त सत्य तथ्य ज्ञानलाई यहाँ शैक्षिक उपादेयतामा समेट्न सकिन्छ किनभने यी कुराहरूको पुनरावलोकनले पनि विद्यालयमा प्रशासकको व्यवस्थापनमा हुनुपर्ने भूमिका, शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन चाल्नुपर्ने कदमहरू, शिक्षक शिक्षिकाहरूको कक्षा अवलोकन र पृष्ठपोषण, शै.सा. को प्रयोगबाट हुने सिकाइ, विद्यार्थी सिकाइ मूल्याङ्कन र विद्यालय व्यवस्थापन अर्थात

शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि गर्नु पर्ने समग्र भौतिक व्यवस्थापनमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाहरूलाई यस अध्ययनले मदत गर्दछ । विद्यालयका प्र.अ.ले आफ्नो काम कर्तव्य र अधिकारलाई महत्त्वपूर्ण उत्तरदायित्वको रूपमा लिई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिएमा शैक्षिक उपलब्धिहरूलाई सहज र सरल ढङ्गबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसर्थ यिनै कुराहरूलाई दृष्टिगत गरी विद्यालयको भौतिक एवमशैक्षिक व्यवस्थापनका लागि सम्पूर्ण भूमिका प्रशासकको नै हुने हुदा सो सम्बन्धी उसका सीपहरूलाई शैक्षिक व्यवस्थापन क्षेत्रमा जस्तै शिक्षकको कक्षा अवलोकन, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता, विद्यार्थी मूल्याङ्कन र समग्र भौतिक व्यवस्थापनमा निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिकालाई समेत अध्ययन पश्चात समुदायिक र संस्थागत विद्यालयको व्यवस्थापन पक्षलाई गहिरो अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

परिच्छेद : तीन

अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यो अध्ययन गुणात्मक र संख्यात्मक ढाँचामा आधारित रही गरिएको छ यसमा पनि तुलनात्मक अध्ययन गरी संख्यात्मक ढाँचालाई बढी जोड दिएको छ ।

३.२ जनसङ्ख्या

विराटनगर उपमहानगरपालिका भित्र पर्ने सामुदायिक मा.वि. र संस्थागत मा.वि.हरूसँग सम्बन्धित प्र.अ./प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावक यस अध्ययनको जनसङ्ख्याको रूपमा रहेको छ ।

३.३ नमुनाको आकार

प्रस्तुत शोधपत्र “सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययन” गर्नको लागि छनौटमा परेका मोरङ जिल्ला अर्न्तगत विराटनगर उपमहानगरपालिकाका ३ वटा सामुदायिक र ३ वटा संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूका ३-३ जना प्र.अ/प्रिन्सिपल गरी जम्मा ६ जना, शिक्षकहरूमध्येबाट ३-३ जना गरी जम्मा १८ जना , कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूमध्येबाट ३/३ जना गरी जम्मा ३६ जना र अभिभावकहरूमध्ये प्रत्येक विद्यालयबाट ३/३ जना गरी जम्मा १८ जनालाई अध्ययनको लागि नमुनाको रूपमा लिइएको छ ।

३.४ नमुना छनौट विधि

अनुसन्धान कार्य आफैमा एक जटिल कार्य हो । उक्त कार्य सम्पन्न गर्नका लागि निश्चित नमुना क्षेत्रहरूको पहिचान गरी यसभित्र आवश्यक रूपमा अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ । सम्पूर्ण विषयवस्तु र क्षेत्रलाई समटिप्पात रूपमा आंकलन गरी प्रस्तुत गर्न कठिनाई हुने हुँदा प्राप्त तथ्याङ्कलाई दुवै किसिमका

विद्यालयका प्र.अ. /प्रिन्सिपलहरु र शिक्षकशरुलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट, विद्यार्थीलाई सामान्य सम्भावानायुक्त नमुना छनोट विधिबाट र अभिभावकलाई सुविधाजनक नमुना छनोट विधिको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

३.५ नमुना छनोटको आधार

१. अनुसन्धानलाई सम्पूर्ण जनसंख्यामा अध्ययन गर्दा आर्थिक व्यवभार बढी हुने हुँदा र भौगोलिक आधारमा पनि जनसंख्याको संरचना बढी हुने हुँदा अनुसन्धानलाई तथ्यपूर्ण बनाउन मोरङ जिल्लाको विराटनगर उपमहानगरपालिकाभित्रका विद्यालयहरूमध्ये ३ वटा सामुदायिक विद्यालय र ३ वटा संस्थागत विद्यालयको छनोट गरिएको छ ।
२. अनुसन्धानलाई तथ्यपूर्ण बनाउन, विश्वसनीय र सही जवाफ एवम्तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको प्रतिनिधित्व हुने गरी प्र.अ./प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूलाई नमुना छनोटको रूपमा लिइएको छ ।
३. अनुसन्धानलाई बढी विश्वसनीय बनाउन, सही जवाफ एवम्तथ्याङ्क प्राप्त गर्न उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट आधार लिइएको छ ।

३.६ अनुसन्धानका साधन

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा अनुसन्धानका निम्न साधनको छनोट गरिएको थियो ।

क) प्रश्नावली

नमुना छनोटमा परेका प्र.अ./प्रिन्सिपल र शिक्षकशरुलाई प्रश्नावलीको माध्यमद्वारा, अभिभावक र विद्यार्थीहरूलाई अन्तर्वार्ता सूचीको माध्यमद्वारा सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

ख) अन्तरवार्ता

नमुना छनोटमा परेका अभिभावक र विद्यार्थीहरूलाई अन्तर्वार्ता सूचीको माध्यमबाट अन्तर्वार्ता लिई सूचना सङ्कलन गरिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्कका स्रोतहरू

क) प्राथमिक स्रोत

यस अन्तर्गत सामुदायिक मा.वि. र संस्थागत मा.वि.का ३/३ जना प्र.अ./प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक लाई प्रत्यक्षरूपमा भेटघाटद्वारा विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक, सामाजिक र प्रशासनिक आदिको व्यवस्थापकीय कार्य कुशलताका सम्बन्धमा प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र प्रश्नोत्तरद्वारा प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

ख) द्वितीय स्रोत

यस अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न अभिलेख, लेखरचना, शैक्षिक बुकलेट, आदिको अध्ययन गरी द्वितीय स्रोतहरूको सङ्कलन गरिएको छ ।

३.८ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

यस प्रक्रियामा अध्ययनको मुख्य विषय रहेको मोरङ जिल्लाअन्तर्गत विराटनगर उपमहानगरपालिका भित्रका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययन रहेकाले दुबै विद्यालयसँग सम्बन्धित पक्षहरूमा प्र.अ./प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूको राय, विचार र सुझाव बुझ्नका लागि सम्बन्धित प्रश्नावली लिएर निजहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरी लिखित जवाफ लिएको थियो यसबाहेक यस विषयसँग सम्बन्धित केही व्यक्तिहरूसँग सोधपुछ गरी सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूमा भैरहेको गतिविधिका बारेमा जानकारी लिने प्रयास गरिएको थियो ।

३.९ तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रक्रिया

यस अध्ययनका क्रममा विभिन्न तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरूको सहयोगबाट प्राप्त गरिएका सूचनाहरूलाई परिमाणात्मक गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित भई तालीकीकरणको माध्यमबाट व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद : चार

तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण

विराटनगर उपमहानगरपालिकाभित्र रहेका माध्यमिक विद्यालयहरूमध्ये नमुना छनौटमा परेका ३/३ वटा सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूमा स्वयम् अनुसन्धानकर्ता उपस्थित भई विभिन्न प्रश्नावली निर्देशिकामा उल्लेख भएका प्रश्नहरूमार्फत सम्बन्धित व्यक्ति र विद्यालयहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई तालिकीकरण गरी सहज र सरलरूपमा गुणात्मक र परिमाणात्मक दुबै विधिको प्रयोग गरी प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई क्रमिक रूपमा निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन पक्ष :

प्रस्तुत शोधपत्रको विषयमा अध्ययन गर्नका लागि सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरू ३/३ वटा नमुनाको अध्ययनको रूपमा लिएको थियो । जसमा प्रति सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयबाट १ जना प्र.अ. गरी जम्मा ३ जना र प्रति संस्थागत माध्यमिक विद्यालयबाट १ जना प्रिन्सिपल गरी ३ जना गरी जम्मा ६ जनासँग प्रश्नावलीमार्फत उनीहरूको विचार बुझ्ने प्रयास गरिएको छ । विद्यालयका प्र.अ./प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूसँग विभिन्न प्रश्नहरूको माध्यमबाट वर्तमान शैक्षिक व्यवस्थापन पक्ष र यस सम्बन्धमा प्र.अ./प्रिन्सिपलको भूमिका निर्वाहाका सम्बन्धमा सोधिएका प्रश्नहरूको प्राप्त प्रतिक्रियाहरूलाई निम्नानुसार व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ

तालिका नं. १ : शैक्षणिक योजनाका सम्बन्धमा प्र.अ.को धारणा

क्र.म.	शैक्षणिक योजना	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		संख्या	प्रतिशत (%)	संख्या	प्रतिशत (%)
१.	वार्षिक शैक्षणिक योजना	-	-	-	-
२	साप्ताहिक कार्यतालिका	-	-	-	-
३.	दैनिक कार्यतालिका	१	३३.३३	१	३३.३३
४.	१ र ३ दुबै	२	६६.६७	२	१००
५.	१, २ र ३ सबै	-	-	-	-

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई अध्ययन गर्दा सामुदायिक मा.वि. माभन्दा संस्थागत विद्यालयमा राम्रो पाइयो । हरेक विद्यालयले निर्माण गर्नु पर्ने वार्षिक शैक्षणिक योजना अन्तर्गत वार्षिक शैक्षणिक योजना, साप्ताहिक र दैनिक कार्यतालिकामा संस्थागत विद्यालयले सबै शैक्षिक योजना निर्माण गरेको पाइयो अर्थात् १००% पाइयो भने सामुदायिक विद्यालयमा वार्षिक शैक्षणिक योजना र दैनिक कार्यतालिका निर्माण गर्ने विद्यालय ६६.६७% पाइयो । उपरोक्त तालिकाबाट विश्लेषण गर्दा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा सबै शैक्षिक योजना निर्माण नभएको पाइन्छ ।

तालिका नं. २ :शिक्षक विद्यार्थी अनुपातका सम्बन्धमा प्र.अ.को धारणा

क्र.स.	अनुपात	सामुदायिक विद्यालय		अनुपात	संस्थागत विद्यालय	
		संख्या	प्रतिशत (%)		संख्या	प्रतिशत (%)
१.	१ :४५ भन्दा कम	१	३३.३३	१.२५ भन्दा कम	२	६६.६७
२.	१.५५	१	३३.३३	१.३५	१	३३.३३
३.	१.५५ भन्दा माथि	१	३३.३३	१.३५ भन्दा माथि	-	-
				-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्क तालिकामा १:२५ को अवस्थामा रहेको शिक्षक विद्यार्थीको अनुपातमा संस्थागत विद्यालयमा बढी प्रतिशतमा रहेको पाइन्छ । यी तथ्यहरूको आधारमा विश्लेषण गर्दा संस्थागत विद्यालयमा शिक्षकले थोरै विद्यार्थीलाई मात्र अध्यापन गर्न पाउने र सामुदायिक विद्यालयमा प्रति शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १:५५ भन्दा बढी रहन गएको छ । यसको मुख्यकारण भने संस्थागत विद्यालयको शिक्षा सम्पन्न परिवारका विद्यार्थीहरूलाई मात्र हुन्छ भने सामुदायिक विद्यालयको शिक्षा भनेको नि:शुल्क भएकोले निम्नस्तरको परिवारको विद्यार्थीलाई पनि उपलब्ध हुने हुनाले विद्यार्थी सङ्ख्या बढ्न गएको हो । सामुदायिक विद्यालयमा वर्तमान शिक्षा नियावली अनुसार तराईमा विद्यार्थीको अनुपात १:५५ व्यवस्था भएता पनि ३३.३३% सामुदायिक विद्यालयमा सो अनुसार व्यवस्था नभएको देखिन्छ ।

तालिका नं. ३ : प्रति शिक्षक दैनिक कक्षाभारसम्बन्धमा प्र.अ.को धारणा

क्र.सं.	कक्षा भार	सामुदायिक विद्यालय		संस्थागत विद्यालय	
		संख्या	प्रतिशत (%)	संख्या	प्रतिशत (%)
(क)	४ पिरियड	-	-	-	-
(ख)	५ पिरियड	२	६६.६७	-	-
(ग)	६ पिरियड	१	३३.३३	२	६६.६७
(घ)	७ पिरियड	-	-	१	३३.३३

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्क तालिकालाई विश्लेषण गर्दा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमाभन्दा संस्थागत विद्यालयतर्फ प्रतिशिक्षक कक्षा भार बढी छ । संस्थागत मा. वि. मा प्रतिशिक्षक कक्षा भार बढीमा ७ पिरियड ३३.३३% रहेको छ भने सामुदायिक मा.वि मा प्रति दिन ५ पिरियड र बढीमा ६ सम्म रहेको छ । यसो हुनुमा संस्थागत विद्यालयमा मानव संसाधन अधिकतमसम्म प्रयोग गरिन्छ भने सामुदायिक विद्यालयमा संस्थागत विद्यालयको भन्दा मानव संसाधनको प्रयोग कम गरिनु पनि हो ।

तालिका नं. ४ : कक्षा अवलोकन गर्ने पटकमा प्र.अ.को धारणा

क्र.सं.	अवलोकन पटक	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		संख्या	प्रतिशत (%)	संख्या	प्रतिशत (%)
१.	महिना एकपटक	-	-	१	३३.३३
२.	२ महिनामा १ पटक	-	-	२	६६.६७
३.	३ महिनामा १ पटक	३	१००	-	-
४.	निरन्तर	-	-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण एवम्विवेचना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा मुस्किलले १ पटक प्र.अ./प्रिन्सिपलद्वारा शिक्षकको कक्षा अवलोकन गरेको पाइन्छ भने संस्थागत विद्यालयमा प्रत्येक महिनामा १ पटक मात्र कक्षा अवलोकन ३३.३३% रहेको पाइन्छ भने २ महिनामा एकपटक कक्षा अवलोकन ६६.६७% रहेको पाइन्छ । यहाँ कक्षा अवलोकन गर्ने भुकाव सामुदायिक विद्यालयमा भन्दा संस्थागत विद्यालयमा बढी रहेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा सामुदायिक मा.वि. तर्फ कक्षा अवलोकन गरिने अवधि बढी अर्थात धेरै समयको अन्तराल भएकोले कक्षा एवम्विद्यालय सञ्चालनमा भएको कमी कमजोरीलाई समयमा नै सुधार गर्न नसकी शैक्षिक स्तरमा गुणस्तर एकासी आउन नसकेको देखिन्छ । दुवै किसिमका विद्यालयहरूमा प्र.अ./प्रिन्सिपलबाट कक्षा अवलोकन निरन्तर रूपमा नगरिएको कार्यमा भने समानता पाइयो ।

तालिका नं. ५ : कक्षा शिक्षण व्यवस्थापनमा प्र.अ.को धारणा

क्र.सं.	कक्षा शिक्षण व्यवस्थापन	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		प्र.अ. सङ्ख्या ३ जना	प्रतिशत (%)	प्र.अ. संख्या ३ जना	प्रतिशत (%)
१.	अतिरिक्त शिक्षकको व्यवस्था	१	३३.३३	२	६६.६७
२.	कक्षा खालिनै रहन्छ	-	-	-	-
३.	अतिरिक्त कृयाकलाप सञ्चालन गर्ने गरेको	-	-	-	-
४.	कक्षा कार्य दिने गरेको	२	६६.६७	१	३३.३३

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने दुबै किसिमका मा.वि का प्र.अ./प्रिन्सिपलहरूले शिक्षकहरू अनुपस्थित अर्थात् कक्षा खालि भएमा सा.मा.वि तर्फ ६६.६७% का प्र.अ. हरूले खालि कक्षा भएको कक्षा शिक्षणमा कक्षा कार्य दिने गरेको र , अतिरिक्त शिक्षकको व्यवस्था पनि छ भन्ने कुरा बताए । त्यसै गरी ६६.६७% संस्थागत विद्यालयका प्र.अ.हरूले अतिरिक्त शिक्षकहरूको व्यवस्था गर्ने गरेको बताए । यसरी हेर्दा संस्थागत विद्यालयमा मानव संसाधन अधिकतमसम्म प्रयोग गरिने र सा.मा.वि.मा संस्थागत मा.वि.को भन्दा कम मानव संसाधनको परिचालन गरिएको प्रतिशतको आधारमा संस्थागत विद्यालयमा अतिरिक्त शिक्षकको व्यवस्था गरी कक्षा सञ्चालन बढी भएको देखिन्छ । तर सरसर्ती हेर्दा कक्षा व्यवस्थापन गर्ने प्रयासहरूमा घटी बढी प्रतिशत भए पनि कार्यगत प्रणालीमा भने दुवै किसिमका विद्यालयहरूमा समानता देखिन्छ ।

४.२ भौतिक व्यवस्थापन पक्ष

प्र.अ./प्रिन्सिपलबाट प्राप्त प्रतिक्रिया

नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयका प्र.अ.लाई विद्यालयमा कक्षाकोठा पर्याप्त छ कि छैन ? भनी सोधिएको प्रश्नमा सामुदायिक मा.वि.का तीनवटै विद्यालयका प्र.अ.हरूले विद्यालयमा कक्षाकोठा पर्याप्त रहेको कुरा बताए भने संस्थागत मा.वि.हरूमध्ये सिर्जना ज्ञानकुञ्ज उच्च माध्यमिक विद्यालय बाहेकका अन्य क्रमशः दुई वटा जेम्स मा.वि. र भिक्टोरिया मा.वि.मा भने विद्यालयको आफ्नो भवन नभएको र कक्षाकोठासमेत अपुगको अवस्था रहेको बताए ।

तालिका नं. ६ : भौतिक एवम् शैक्षिक सामग्रीको अवस्थाका सम्बन्धमा प्र.अ.को धारणा

क्र.सं.	भौतिक एवम् शैक्षिक सामग्रीको अवस्था	सामुदायिक विद्यालय		संस्थागत विद्यालय	
		संख्या	प्रतिशत (%)	संख्या	प्रतिशत (%)
१.	न्यून	१	३३.३३	२	६६.६७
२.	अपर्याप्त	२	६६.६७	१	३३.३३
३.	पर्याप्त	-	-	-	-
४.	पर्याप्त एवम्स्तरीय	-	-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त तालिकाको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कले के देखाउछ भने भौतिक एवम्शै.सा.को अवस्था सामुदायिक विद्यालयमा ३३.३३% अथवा न्यून अवस्था र अपर्याप्त अवस्थामा ६६.६७% पाइएको छ भने पर्याप्त अवस्थामा कुनै पनि विद्यालयमा पाइएन । यसो हुनुमा कुनै पनि खर्च, यसलाई खर्चको लागि सम्बन्धित कार्यलयबाट बजेट निकासो हुने तर शै.सा. खरिदको लागि भसन छुट्टै बजेट प्राप्त हुन सकेको अवस्था पाइदैन । संस्थागत विद्यालयतर्फ शै.सा.को न्यून अवस्थाको प्रतिशत बढी पाइयो । विद्यालय

सञ्चालन एवम् व्यवस्थानमा सम्पूर्ण खर्च आफैले जुटाउनु पर्ने भएकोले बजेटको कमी हुनगई भौतिक एवम्शैक्षिक सामग्रीको अवस्था नाजुक बन्न गएको हो ।

तालिका नं. ७ परीक्षा व्यवस्थापनका सम्बन्धमा प्र.अ./प्रिन्सिपलको धारणा

क्र.सं.	परीक्षाको प्रकार	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		प्र.अ. सङ्ख्या ३ जना	प्रतिशत(%)	प्रिन्सिपल संख्या ३ जना	प्रतिशत (%)
क.	मासिक	-	-	३	१००
ख.	त्रैमासिक	३	१००	३	१००
ग.	अर्धवार्षिक	३	१००	३	१००
घ.	वार्षिक	३	१००	३	१००
ङ.	प्रयोगात्मक	३	१००	३	१००
च.	मौखिक	-	-	३	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६७)

यस अध्ययनमा परेका नमुना छनौटका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूमा क्रमशः गोब्राहा उ.मा.वि., पोखरिया उ.मा.वि. र जनता नमुना उ.मा.वि. विराटनगरका प्र.अ.हरूले परीक्षाका सम्बन्धमा त्रैमासिक परीक्षा, अर्धवार्षिक परीक्षा, वार्षिक परीक्षा र प्रयोगात्मक परीक्षामा जोड दिएको बताए भने संस्थागत मा.वि.का प्रिन्सिपलहरूले भने उक्त परीक्षा लगायत मासिक परीक्षासमेत लिने व्यवस्था भएको कुरा बताए । शिक्षकहरूको प्रतिक्रियामा वर्तमान परीक्षा प्रणालीको तरिकाबाट नै प्र.अ. ले परीक्षा व्यवस्थापन गर्ने गरेको बताए । त्यसैगरी दुवै थरिका विद्यालयहरूमा प्रश्नपत्रको गोपनीयता, प्रयोगात्मक परीक्षा र मौखिक परीक्षा सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो । जसमा दुबैथरिका विद्यालयहरूको यस्तो कार्यमा समानता पाइयो । सामुदायिक र संस्थागत मा.वि.हरूमा परीक्षालाई व्यवस्थित बनाई शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्नका लागि

निम्न प्रकारका परीक्षाहरू सञ्चालन गर्ने गरेको कुरा दुबै थरिका विद्यालयका प्र.अ./प्रिन्सिपलहरूले बताए । जसलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपरोक्त तालिकालाई विश्लेषण गर्दा सामुदायिक मा.वि.मा मासिक र प्रयोगात्मक परीक्षा सञ्चालन नभएको देखिन्छ र संस्थागत मा.वि.मा भने सबै परीक्षाहरू १०० प्रतिशत सञ्चालन भएको पाइयो । यसबाट विद्यार्थीहरूमा प्रभावकारी शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न संस्थागत विद्यालय सफल भएको पाइयो । यसर्थ सामुदायिक विद्यालयले पनि शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि गर्न संस्थागत विद्यालयहरूले भैं मासिक र मौखिक परीक्षासमेतको व्यवस्था गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

४.३ विद्यालयमा व्यवस्थित पुस्तकालयका सम्बन्धमा : प्र.अ./प्रिन्सिपलबाट प्राप्त प्रतिक्रिया

अवलोकन क्षेत्रको नमुना छनोमा परेका सामुदायिक विद्यालय र संस्थागत विद्यालयका प्र.अ./प्रिन्सिपलहरूसँग भेटी सामुदायिक विद्यालयमा गोग्राहा उच्च मा.वि., पोखरिया उ.मा.वि. विराटनगर र जनता उ.मा.वि. विराटनगरमध्ये पुस्तकालय व्यवस्थापन पक्षमा मध्यम व्यवस्थापन भएको र पुस्तक संख्या पनि सन्तोष जनक भएको अन्य विद्यालयको तुलनामा गोग्राहा उच्च मा.वि. को पाइयो भने पोखरिया उच्च मा.वि.मा सामान्य रूपमा मात्र पुस्तकालयको व्यवस्था रहेको पाइयो । यसो हुनुमा भर्खरै यसै शैक्षिक वर्ष २०६७ देखिमात्र यस विद्यालयमा कक्षा ११ को अध्यापन सञ्चालन भएकोले नै हो तर पुरानो मा.वि. भएतापनि जनता उच्च मा.वि.मा उक्त दुई विद्यालयको तुलनामा अव्यस्थित पाइयो । संस्थागत मा.वि.तर्फ पुस्तकालय व्यवस्थापनमा भिक्टोरिया आ.मा.वि. बाहेक अन्य दुइवटा क्रमशः सिर्जना आ.उ.मा.वि. र जेम्स आ.मा.वि. विराटनगरमा भने पुस्तकालय व्यवस्थित रहेको पाइयो । संक्षेपमा के भन्न सकिन्छ भने उक्त दुवैथरीका विद्यालयहरूका पुस्तकालयहरूमा आवश्यक पुस्तक र सन्दर्भ सामग्रीहरूको व्यवस्था रहेपनि दुवैथरीका विद्यालयका प्र.अ./प्रिन्सिपलहरूको प्रतिक्रियामा आर्थिक स्रोतको अभावले गर्दा नै पुस्तकालयमा पुस्तकको संख्या कमी र व्यवस्थित गर्न नसकिएको हो भन्ने कुरा बताउनुभयो । यसरी हेर्दा आर्थिक अभाव एउटा मूलकारण रहेकोबाट दुवैथरीका विद्यालय प्रभावित भएको छ । जुन समान समस्याको रूपमा रहेको छ । यसका कारणबाट पनि शैक्षिक उपलब्धिमा अवरोध आएको बताए । तथापी शैक्षिक उपलब्धि उकास्न विद्यालयमा आर्थिक स्रोत जुटाएर पुस्तक संख्यामा वृद्धि र सन्दर्भसामग्रीहरूको व्यवस्था गरी पुस्तकालयलाई व्यवस्थित, आधुनिक र वैज्ञानिक बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

४.३.१. शैक्षिक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा शिक्षकहरूबाट प्राप्त सूचना :

नमुना छनौटमा परेका विद्यालयका शिक्षकहरूबाट विभिन्न प्रश्नावलीको आधारमा प्राप्त सूचनाहरूको निम्न अनुसार विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका नं. ८ : विद्यालय प्र.अ.सँग शिक्षकहरूको सम्बन्ध

क्र.सं.	सम्बन्ध	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१.	सकारात्मक सम्बन्ध	२	२२	३	३३.३३
२.	नकारात्मक सम्बन्ध	-	-	-	-
३.	सन्तुलित सम्बन्ध	७	७८	६	६६.६७
४.	द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध	-	-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण एवम्विवेचना गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा र संस्थागत विद्यालयमा प्रशासन (प्र.अ./प्रिन्सिपल) र शिक्षकहरूबीच सन्तुलित सम्बन्ध क्रमशः ७८% र ६६.६७% रहेको देखिन्छ । यहाँ सन्तुलित सम्बन्धमा कुरा गर्दा शिक्षकहरूले आफ्नो स्वार्थका लागि प्रशासनसँग नराम्रो नबोल्ने र उसको आलोचना पनि नगर्ने अवस्था देखिन्छ । यसको मुख्यकारण मा.वि. मा कार्यरत स्थायी शिक्षकहरू कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनको कारणबाट र सं.वि. वेरोजगारी बस्नु पर्ने कारणबाट प्रशासकसँग नकारात्मक सम्बन्ध राख्न नचाहेको देखिन्छ । सकारात्मक सम्बन्ध भने सामुदायिक विद्यालयकोभन्दा सं. वि. को प्रशासक र शिक्षकबीचको सम्बन्ध बढी देखिन्छ । सं. वि. मा शिक्षक एवम्कर्मचारीको नियुक्ति आफ्नो परिचित एवम्घनिष्टताको आधारमा गरिने भएकोले यो अवस्था देखिएको हो । नकारात्मक सम्बन्ध एवम् द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध भने दुबै किसिमको विद्यालयमा देखिदैन ।

तालिका नं. ९ : विद्यालयका प्र.अ.को प्रशासनिक शैली

क्र.सं.	प्रशासनिक शैली	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१.	तानाशाही	२	२२ %	५	५६%
२.	प्रजातान्त्रिक	७	७८%	४	४४%
३.	स्वतन्त्र	-	-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त प्राप्त तथ्यको आधारमा विश्लेषण गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा अझ पनि तानाशाही प्रशासनिक कार्य शैली २२% रहेको छ भने प्रजातान्त्रिक प्रशासनिक शैली ७८% रहेको छ । यसलाई मध्यनजर गरी सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र सुदृढ बनाउने जिम्मा प्र.अ. एवम् विद्यालयका शिक्षक दुबैको हो भन्ने कुरा सम्बन्धित विद्यालयका शिक्षकहरूको भनाइ रहेको थियो भने शैक्षिक गुणस्तरलाई उकास्न प्रशासकले शिक्षकहरूमाथि गरेको व्यवहार पनि एउटा पाटो हो भन्ने कुरालाई आफ्नो विचार व्यक्त गर्दछ भने सं.वि मा प्रजातान्त्रिक भन्दा तानाशाही प्रशासन शैली बढीरहेको पाइन्छ । यसको मुख्यकारण भने सीमित व्यक्तिहरूले विद्यालयको स्थापना गरी सेवामुखीभन्दा नाफामुखी नीति प्रशासकहरूमा रहेको प्रशासनिक शैली पनि प्रजातान्त्रिकभन्दा तानाशाही बढी रहेको पाइन्छ ।

तालिका नं. १० : प्र.अ. को नियुक्ति प्रक्रिया

क्र.सं.	नियुक्ति प्रक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		संख्या ९ जना शिक्षक	प्रतिशत (%)	संख्या ९ जना शिक्षक	प्रतिशत (%)
१.	प्रतिस्पर्धाबाट	२	२२	-	-
२.	राजनीतिक अवस्थाबाट	१	११	-	-
३.	अनुभव एवम्योग्यता दक्षताको क्रम अनुसार	१	११	३	३३
४.	वि.ब्य.स.को निगाहामा	५	५६	६	६७

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण एवम्विवेचना गर्दा सामुदायिक मा.वि. मा प्र.अ. को नियुक्ति गर्ने प्रक्रिया सबैभन्दा बढी वि.ब्य.स.को निगाहाबाट गरिएको र सबभन्दा कम अनुभवि एवम्वदक्षताको क्रम अनुसार गरिएको देखिएकोले यसको प्रभाव सा.वि.को. शैक्षिक उपलब्धिमा पर्ने र गुणात्मक एवम्वपरिमाणात्मक रूपमा हासिल गर्न नसकिएको तथ्यहरूमध्ये एक कारक तत्वको रूपमा देखिन्छ । प्र.अ. को नियुक्ति अनुभवि एवम्वदक्ष एवम्वयोग्य व्यक्तिहरूबाट प्रतिस्पर्धा गराई नियुक्ति गर्नु पर्ने हो तर यो हुन सकिरहेको छैन भने संस्थागत विद्यालयमा प्रिन्सिपल/प्र.अ. को नियुक्ति विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निगाहाबाट बढी हुने प्रतिशतमा देखिएको छ । यसो हुनुमा वि.ब्य.स.का सदस्यहरू र प्रिन्सिपल नै कतिपय स्थानमा लगानिकर्ताको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

तालिका नं. ११ : शिक्षण विधिको प्रयोगका सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा

सामुदायिक मा.वि. तर्फ

सि.नं	शिक्षण विधिको प्रयोग					कहिले काही, विरलै र प्रयोग नगर्नुका कारण			
	शिक्षण विधि	सधै	कहिले काहीं	विरलै	प्रयोग नगर्ने	धेरै विद्यार्थी	समयको अभाव	आर्थिक कारण	अन्य
१	व्याख्यान विधि	९	-	-	-	-	-	-	-
२	प्रदर्शन विधि	२	३	४	-	३	४	२	-
३	प्रयोगात्मक विधि	-	२	३	४	४	३	२	-
४	प्रश्नोत्तर विधि	९	-	-	-	-	-	-	-
५	समूह कार्य	-	२	४	३	५	४	-	-
६	समस्या समाधान विधि	-	२	४	३	५	३	१	-
७	खोज विधि	-	३	४	२	५	२	२	-
८	भूमिका निर्वाह विधि	-	२	६	१	५	३	१	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६६)

तालिका नं. १२ : शिक्षण विधिको प्रयोगका सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा

संस्थागत मा.वि.तर्फ

सि. नं.	शिक्षण विधिको प्रयोग					कहिले काही, विरलै र प्रयोग नगर्नुका कारण			
	शिक्षण विधि	सधै	कहिले काहिँ	विरलै	प्रयोग नगर्ने	धेरै विद्यार्थी	समयको अभाव	आर्थिक कारण	अन्य
१.	व्याख्यान विधि	९	-	-	-	-	-	-	-
२.	प्रदर्शन विधि	३	५	१	-	४	३	२	-
३.	प्रयोगात्मक विधि	४	३	२	-	४	३	२	-
४.	प्रश्नोत्तर विधि	५	४	-	-	-	-	-	-
५.	समूह कार्य	४	३	२	-	२	५	२	-
६.	समस्या समाधान विधि	२	५	२	-	२	५	२	-
७.	खोज विधि	२	५	२	-	३	५	१	-
८.	भूमिका निर्वाह विधि	४	३	२	-	३	४	२	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त तालिकालाई विश्लेषण गर्दा दुबै किसिमका विद्यालयहरूमा प्रायजसो शिक्षकहरूबाट व्याख्यान विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको बताए । जसमा विधिको प्रयोगमा दुबै किसिमका विद्यालयमा समानता देखिन्छ तर अन्य विधिहरू जस्तै : प्रदर्शन विधि, प्रयोगात्मक विधि, प्रश्नोत्तर विधि, भूमिका निर्वाह विधि लगायत अन्य विधिहरूको प्रयोग भने कमै मात्रामा गर्ने गरेको बताए ।

तालिका नं. १३ : शिक्षण विधिमा प्र.अ.को सहयोगसम्बन्धी शिक्षकको धारणा

क्र. सं.	प्रतिक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		शिक्षक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	नियमित अवलोकन र पृष्ठपोषण प्रदान गरिन्छ ।	२	२२	६	६७
२	कहिलेकाहि अवलोकन र पृष्ठपोषण प्रदान गरिन्छ ।	५	५६	३	३३
३	शिक्षण विधिसम्बन्धी छलफल अन्तरक्रिया गरी पृष्ठपोषण प्रदान गरिन्छ ।	२	२२	-	-
४	अवलोकन र पृष्ठपोषण प्रदान गर्न निस्कृत्यता	-	-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त तालिकालाई अध्ययन गर्दा शिक्षण विधिसम्बन्धी शिक्षकहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रियालाई प्रायः सबै सा.मा.वि.हरूका शिक्षकहरूले सधैं व्याख्यान विधि र प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको बताए । उनीहरूलाई किन यी विधिहरूको प्रयोग बढी गरेको भनी सोधिएको प्रश्नमा उहाँहरूले विद्यार्थी सङ्ख्या बढी हुनु, विद्यालयको भौतिक संरचनाको आधारमा यो विधि बढी प्रयोग गरिएको भन्ने कुरा उल्लेख गरे । त्यसै गरी प्र.अ.ले पनि कहिलेकाही कक्षा अवलोकन र पृष्ठपोषण गर्नु भएको भन्ने कुरा शिक्षकहरूले बताए । उक्त तालिकामा प्राय जसो शिक्षकले कहिले काही मात्र समूहकार्यबाट शिक्षण गर्ने गरेको पाइयो तर संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरूले विद्यार्थी केन्द्रित विधि प्रयोग गरी आधुनिक शिक्षण विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने गरेको कुरा बताए । दुबै प्रकारका विद्यालयहरूमा प्र.अ.ले शिक्षण विधिमा पुऱ्याउनु भएको सहयोगलाई विश्लेषण गर्दा ५६% सा.मा.वि.शिक्षकहरूले कहिले काही कक्षा अवलोकन गर्ने गरिएका र पृष्ठपोषण प्र.अ. बाट प्राप्त हुने गरेको उल्लेख गरे भने ६७% संस्थागत

मा.वि. तर्फका शिक्षकहरूले प्र.अ. बाट नियमित कक्षा अवलोकन र पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने गरेको कुरा उल्लेख गरे साथै शिक्षण विधिका सम्बन्धमा प्र.अ.को भूमिकाका बारेमा सोधिएको प्रश्नमा प्र.अ.ले विषयवस्तु अनुसारको शिक्षण विधिको छनोटमा शिक्षकहरूबीच नियमित छलफल र अन्तरक्रिया गर्ने गरेको शिक्षकहरूले बताए तसर्थ माथिको तालिकाबाट के प्रष्ट हुन्छ भने सा.मा.वि तर्फका प्र.अ.हरूभन्दा संस्थागत मा.वि.का प्र.अ. हरू शिक्षण विधिको प्रयोग र कार्यान्वयन एवम्सल्लाह सुभावमा बढी सहयोगी र क्रियाशील रहेको पाइयो ।

तालिका नं. १४ : शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनमा प्र.अ.को भूमिका सम्बन्धमा शिक्षकको धारणा

क्र.सं.	प्रतिक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		शिक्षक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१.	विषय अनुसारको सम्पूर्ण शै.सा.को व्यवस्थापन	४	४५	४	४५
२.	प्रयोगात्मक कक्षाको व्यवस्थापन	२	२२	२	२२
३.	शिक्षक हरूलाई शै.सा. प्रयोगको लागि प्रोत्साहन	२	२२	२	२२
४.	नियमित कक्षा अभिलेख	१	११	१	११

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

माथिको तालिकाबाट शै.सा.को व्यवस्थापनका लागि प्र.अ.को भूमिकालाई विश्लेषण गर्दा शै.सा.को व्यवस्थापनका लागि सम्पूर्ण उत्तरदायित्व र जिम्मेवारीमा प्र.अ.को कार्यकुशलतामा निर्भर रहने गरेको पाइन्छ । माथिको प्रश्नहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रियाहरूमा दुबै विद्यालयका शिक्षकहरूबाट विषय अनुसारको सम्पूर्ण शै.सा.को व्यवस्थापन प्र.अ.को कुशल नेतृत्वमा हुनु पर्ने बताए भने दुबै विद्यालयका शिक्षकहरू अर्थात् २२% शिक्षकहरूले शै.सा.को प्रयोगमा प्रोत्साहन गर्नु पर्ने कुराहरू बताए । निष्कर्षमा अर्थात्

समग्ररूपमा के भन्न सकिन्छ भने दुबै प्रकारका विद्यालयहरूका शिक्षकहरूले शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन प्रशासनिक रूपबाट प्र.अ.को उत्तरदायित्वको भावनालाई नै उजागर गरेको पाइन्छ ।

तालिका नं. १५ : कक्षाकोठामा शै.सा.को प्रयोग सम्बन्धमा शिक्षकको धारणा

क्र.सं.	प्रतिक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		शिक्षक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१.	शिक्षण सिकाइमा सरलता ल्याउन	५	५६	३	३३
२.	शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन	२	२२	४	४४
३.	शिक्षणमा विद्यार्थीलाई सक्रिय रूपमा सहभागि गराउन	२	२२	२	३३
४.	अन्य	-	-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

कक्षाकोठामा शै.सा. किन प्रयोग गर्नु हुन्छ ? भनी सोधिएको प्रश्नमा सामुदायिक मा.वि.का ५६% शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाइमा सरलता ल्याउने कुरा उल्लेख गरे भने २२% शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी र विद्यार्थी वर्गलाई सिकाइ कार्यमा सक्रिय सहभागि गराउने कुरा व्यक्त गरे । त्यसैगरी सोही प्रश्नको जवाफमा संस्थागत विद्यालयका ४४% शिक्षकहरूले शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन शै.सा.को प्रयोग गरिन्छ भन्ने कुरा बताए भने दुबै विद्यालयका शिक्षकहरूले यस सम्बन्धमा समान प्रतिशत अर्थात ३३% शिक्षण सिकाइमा सरलता ल्याउन र शिक्षणमा विद्यार्थीलाई सक्रियरूपमा सहभागि गराउन भन्ने कुरा बताए । यस बाहेकका अन्यकारणहरू कुनै पनि शिक्षकले उल्लेख गरेको पाइएन ।

तालिका नं. १६ पुस्तकालयसम्बन्धी शिक्षकको धारणा

क्र.सं.	प्रतिक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		शिक्षक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
क	आर्थिक अभाव	१	११	४	४५
ख	व्यवस्थाको निष्क्रीयता	२	२२	२	२२
ग	क र ख दुवै	५	५६	२	२२
घ	अन्य	१	११	१	११

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने विद्यालयमा पुस्तकालय नहुनुको कारण आर्थिक अभाव र व्यवस्थापनको निष्क्रीयता रहेको कुरा सा.मा.वि.का ५६% शिक्षकहरूले बताए भने ४५% संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरूले आर्थिक अभावको कारण वर्तमान अवस्थाको पुस्तकालयभन्दा राम्रो पुस्तकालय बनाउन नसकेको कुरा व्यक्त गरे । यदि पुस्तकालय भए कस्तो अवस्थामा रहेको छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा यस नमूना छनौटमा भएका विद्यालयहरूका शिक्षकहरूबाट सतप्रतिशत शिक्षकहरूले नै पुस्तकालय भए पनि उचित रूपमा सञ्चालन हुन नसकेको कुरा बताए । तर उच्च मा.वि.तर्फ अर्थात् - कक्षा ११ र १२) तर्फको पुस्तकालयमा भने व्यवस्थित रूपमा नै पुस्तकहरू रहेको पाइयो । अर्थात् कक्षा १० सम्मका लागि पुस्तकको अभाव हुनुमा सरकारी तवरबाट शुल्क उठाउन नपाउने व्यवस्थाले गर्दा पनि आर्थिक अभाव रहेको देखिन्छ भने ११ र १२ कक्षामा यो प्रावधान नभएको र अन्य सञ्चालित उ.मा.वि.सँग प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्ने लगायत विद्यार्थीले चर्को शुल्क तिरेको हुँदा पुस्तकालयबाट पुस्तक उपलब्ध हुन नसक्दा विद्यार्थीहरू प्रशासनबाट प्रभावित हुने हुदा पनि पुस्तकालयको अवस्था उ.मा.वि. ११ र १२ का लागि व्यवस्थित देखिएको हो ।

तालिका नं. १७ : पुस्तकालय व्यवस्थापनमा प्र.अ.को भूमिकासम्बन्धी शिक्षकको धारणा

क्र.सं.	प्रतिक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत(%)	शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	आर्थिक अभाव	१	११	-	-
२	शैक्षिक विकासमा पुस्तकालय सम्बन्धी सकारात्मक धारणा	२	२२	२	२२
३	पुस्तकालय व्यवस्थापनमा सक्रिय भूमिका	१	११	४	४४
४	पुस्तकालय व्यवस्थापनको लागि स्रोत व्यवस्थापनको लागि न्यून पहल	५	५६	३	३४

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

पुस्तकालय व्यवस्थापनमा तपाईंको विद्यालयका प्र.अ.को कस्तो भूमिका पाउनु भएको छ भनी सोधिएको प्रश्नमा सबभन्दा बढी ५६% सामुदायिक मा.वि.का शिक्षकहरूले पुस्तकालय व्यवस्थापनको लागि प्र.अ.को भूमिका न्यून रहेको बताए भने अझ राम्रो र उत्तम पुस्तकालयको लागि विद्यालय प्रशासकले पुस्तकालय व्यवस्थापनका लागि सक्रिय भूमिका खेल्नु पर्दछ यसो भएमा शैक्षिक व्यवस्थापनबाट सकारात्मक सहयोग प्राप्त हुन्छ र शैक्षिक गुणस्तरमा समेत प्रभावकारी भूमिका खेल्दछ भन्ने कुरा ४४% संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरूले बताए ।

तालिका नं. १८ : परीक्षा व्यवस्थापनमा शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया

क्र.सं.	प्रतिक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		शिक्षक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	प्रश्नको गोपनीयता	९	१००	९	१००
२	उचित समयमा परीक्षा सञ्चालन प्रश्नपत्रको निर्माण	९	१००	९	१००
३	अन्य	९	१००	९	१००
४		-	-	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने परीक्षा व्यवस्थापनमा १००% शिक्षकहरूले नै उचित समयमा परीक्षा सञ्चालन गरिएको, प्रश्नको गोपनीयता हुने गरेको र प्रश्न पत्र समयमा नै निर्माण हुने गरेको दुबै किसिमका विद्यालयका शिक्षकहरूले व्यक्त गरे ।

तालिका नं. १९ : विद्यालयले अवलम्बन गरेको मूल्याङ्कन प्रक्रियाका सम्बन्धमा शिक्षकहरूको धारणा

क्र.सं.	मूल्याङ्कन प्रक्रिया / तरिका	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		शिक्षक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	शिक्षक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१.	निर्णयात्मक मूल्याङ्कन	६	६७	६	६७
२.	निदानात्मक मूल्याङ्कन	१	११	१	११
३.	निर्माणात्मक/सुधारात्मक मूल्याङ्कन	२	२२	२	२२

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा सामुदायिक मा.वि.मा निर्णयात्मक मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रिया ६७% देखिन्छ भने सुधारात्मक मूल्याङ्कन २२% रहेको देखिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने शिक्षकहरूबाट विद्यार्थीका कमी कमजोरीहरूलाई सुधार गर्ने अवसर दिएको पाइन्छ । यो राम्रो र सकारात्मक पक्ष पनि हो । त्यसैगरी संस्थागत विद्यालयमा पनि सुधारात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई २२% अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यसमा पनि विद्यार्थीहरूको कमीकमजोरीहरूलाई हटाउने अवसर दिएको पाइयो । जुन दुवै किसिमका विद्यालयहरूले अवलम्बन गरेको मूल्याङ्क प्रक्रियामा १००% समानता पाइयो ।

४.४ शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षसँग सम्बन्धित अभिभावकहरूलाई सोधिएका प्रश्नावलीको विश्लेषण र व्याख्या

प्रस्तुत शोधपत्रमा अध्ययनको लागि छनौट गरिएको विषयवस्तुमा दुबै किसिमका विद्यालयहरूका सम्बन्धित अभिभावकहरू (सरोकारवालाहरू) सँग अन्तरवार्ता लिई उनीहरूको विचार प्रस्तुत गरिएको छ । प्रति सा.मा.वि बाट ३ जना अभिभावकका दरले जम्मा ९ जना र संस्थागत मा.वि.बाट प्रति विद्यालय ३ जनाका दरले जम्मा ९ जना गरी जम्मा १८ जना अभिभावकहरूसँग अन्तर्वार्ता लिई उनीहरूको विचार, अनुभव, विद्यालय प्रशासनको व्यवस्थापन शैली/कार्य पद्धति र शैक्षिक व्यवस्थापनमा ती दुबै विद्यालयहरूबीचको प्रशासनिक शैलीमा रहेको समानता र भिन्नतासँग सम्बन्धित शैक्षिक पक्षहरूलाई अन्तरवार्ताको माध्यमबाट तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्न तालिकामा देखाई उनीहरूको विचारहरूलाई विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

तालिका नं. २० : प्र.अ./प्रिन्सिपलले अभिभावकप्रति गरेको व्यवहारका सम्बन्धमा अभिभावकहरूको धारणा

क्र.सं.	व्यवहार	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		अभिभावक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	तानाशाही	१	११	-	-
२	मिलनसार	४	४४	७	७८
३	सहयोगात्मक	३	३४	२	२२
४	पक्षपाति	१	११	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण र व्याख्या गर्दा सा.मा.वि. र संस्थागत मा.वि.मा तानाशाही व्यवहार क्रमशः ११% र ०%, मिलनसार ४४% र ७८%, सहयोगात्मक ३४% र २२% र पक्षपाति व्यवहारमा ११% र ०% देखिन्छ । सा.मा.वि.हरूको प्र.अ.ले अभिभावकहरूलाई केही मात्रामा तानाशाही र पक्षपाति व्यवहार गरेको देखिन्छ । शैक्षिक संस्थामा यो घातकको रूपमा हुन्छ । यो प्रतिशत थोरै भए पनि यसले अभिभावकको इच्छालाई विपरित दिशा तर्फ फर्काउँछ । मिलनसार र सहयोगात्मक व्यवहार संस्थागत मा.वि.हरूले अभिभावकसँग बढी गरेको देखिन्छ । यो राम्रो र सकारात्मक पक्ष हो किनभने अभिभावक नै विद्यालयमा शैक्षिक लगानी गर्ने प्रमुख व्यक्ति पनि हो ।

तालिका नं. २१ : विद्यालयमा आफ्ना छोराछोरीहरूको उपस्थितिसम्बन्धी अभिभावकको धारणा

क्र.सं.	प्रतिक्रिया	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		अभिभावक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	नियमित जान्छु	१	११	६	६७
२	कहिलेकाहि जान्छु	६	६७	२	२२
३	बोलाए भने जान्छु	२	२२	१	११
४	गाएकै छैन	-	-	-	-

(स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

माथिको तालिका बाट के प्रष्ट हुन्छ भने सा.मा.सवि तर्फका सबैभन्दा बढी ६७% अभिभावकहरूले कहिलेकाहि जान्छु भनी प्रतिक्रिया दिए भने सबैभन्दा कम ११ % अभिभावकहरूले नियमित जान्छु भनी प्रतिक्रिया दिए । त्यसैगरी संस्थागत विद्यालय तर्फका सबैभन्दा बढी ५६% अभिभावकहरूले नियमित जान्छु भन्ने प्रतिक्रिया दिए भने २२% र ११% अभिभावकहरूले क्रमशः कहिलेकाहि जान्छु र बोलायो भने जान्छु भनी प्रतिक्रिया दिए । यसबाट के देखिन्छ भने सा.मा.वि.का अभिभावकहरूमा संस्थागत मा.वि.का अभिभावकहरू आफ्नो छोरा छोरीको पढाइप्रति सचेत भएको पाइयो । यसो हुनुमा सा.मा.वि.मा केही प्रतिशत अर्थात् थोरैमात्र आर्थिक व्यवहार अभिभावकहरूले ब्यहोर्नु पर्ने र संस्थागत तर्फका अभिभावकहरूले चर्को शुल्क तिरी ठूलो आर्थिक लगानी लगाउने भएकाले नै संस्थागत मा.वि.का अभिभावकहरू आफ्नो छोरा छोरीको पढाइप्रति सचेत देखिन्छन् । प्र.अ.को भूमिकाका सम्बन्धमा दुबैथरि विद्यालयका अभिभावकहरूले प्र.अ.को भूमिका सकारात्मक रहेको कुरा व्यक्त गरे । जुन दुवै किसिमका विद्यालयको समानतानको पक्ष देखिन्छ ।

तालिका नं. २२ : शैक्षिक स्तरको जानकारी लिन विद्यालय जाने गरेको सम्बन्धमा अभिभावकहरूको प्रतिक्रिया

क्र.सं.	विवरण	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		अभिभावक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	छोराछोरीको पढाइको जानकारी लिन	१	११	५	५६
२	छोरा छोरी फेल भएमा				
३	विद्यालयको संकट परिस्थितिमा	२	२	१	११
४	छोरा छोरीलाई भर्ना गर्न	१	२२	-	-
		५	-	३	३३

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

उपरोक्त तालिकालाई विश्लेषण गर्दा सा.मा.वि तर्फका अभिभावकहरू सबैभन्दा बढी ५६% अभिभावकहरूले आफू छोराछोरीको भर्ना गराउन विद्यालय जाने गरेको कुरा व्यक्त गरे भने संस्थागत विद्यालय तर्फका सबैभन्दा बढी ५६% अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीको पढाइको बारेमा जानकारी लिन विद्यालय जाने गरेको कुरा व्यक्त गरे । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सा.मा.वि का अभिभावकहरूभन्दा संस्थागत मा.वि.का अभिभावकहरू आफ्ना छोरा छोरीको पढाइप्रति गम्भीर एवम्सचेत रहेको थाहा हुन्छ ।

तालिका नं. २३ : सम्पर्क र विचार विमर्षका सम्बन्धमा अभिभावकहरुको धारणा

क्र.सं.	सम्पर्क र विचार विमर्ष	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	कहिलेकाहि गरिन्छ	२	२२	१	११
२	प्र.अ.को ईच्छा अनुसार गरिन्छ	५	५६	२	२२
३	प्राय गरिन्छ	१	११	६	६७
४	कहिले गरिदैन	१	११	-	-

(स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा अभिभावकहरूसँग विद्यालयका प्र.अ./प्रिन्सिपलसँग आफ्ना छोरा छोरीको पढाइका बारेमा विचार विमर्षको प्रतिशत सा.मा.वि.को भन्दा संस्थागत मा.वि.को बढी पाइन्छ । सा.मा.वि.ले आफ्नो कार्यक्रमको सिलसिलामा मात्र आवश्यकरूपमा अभिभावकहरूसँग सम्पर्क गर्ने, गरेको पाइन्छ । प्र.अ.को ईच्छा अनुसार सम्पर्क विचारको माग र विमर्ष सा.मा.वि.मा ५६% र संस्थागत मा.वि.को २२% व्यवहार गरेको देखिन्छ । यस अनुसार संस्थागत विद्यालयमा बढी विचार विमर्षको क्रियासिलता भएको देखिन्छ । संस्थागत विद्यालयहरूका प्रिन्सिपलहरू अभिभावकहरूसँग बढी सम्पर्क गर्न चाहन्छन भने सा.मा.वि.का अभिभावकहरू कम सम्पर्क गर्न चाहेको देखिन्छ । अभिभावकसँग विचार सुभावाको माग कहिले नगरिने अवस्थामा पनि देखापरेको छ । यो विशेष गरी विचारसँग मेल नखादा, पेन्सन पाकिसकेको अवस्था रही व्यवस्थापन समितिबाट आवश्यक भ्रमेला दिएर दिक्क भएको प्रशासकहरूमा यस्तो अवस्था देखा परेको छ ।

तालिका नं. २४ : शैक्षिक वातावरणबाट सन्तुष्टि सम्बन्धमा अभिभावकहरूको धारणा

क्र.सं.	शैक्षिक वातावरण	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	उच्च	-	-	३	३३
२	मध्यम	३	३३	५	५६
३	निम्न	४	४५	१	११
४	सन्तुष्टि छैन	२	२२	-	-

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा शैक्षिक वातावरण वा उपलब्धिबाट सा.मा.वि.मा २२% अभिभावकहरू सन्तुष्टि रहेको देखिदैन भने संस्थागत मा.वि.मा ३३% शैक्षिक उपलब्धि उच्च रहेको देखिन्छ । विद्यालयको वातावरणबाट विलकुलै सन्तुष्टि नरहेको सा.मा.वि.मा २२% रहेको छ भने संस्थागत मा.वि.तर्फ यो प्रतिशत ०% रहेको देखिन्छ । मध्यम र निम्न सन्तुष्टि हुनु पनि सा.मा.वि.का प्रशासकहरू आपूलाई सफल प्रशासक मानेको देखिन्छ । अभिभावकहरू आफ्नो छोरा छोरीको शैक्षिक उपलब्धिको आधारमा विद्यालयको शैक्षिक वातावरणको मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । यसो हुनुमा पनि विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनपक्षसँग नै उपरोक्त सबै कुराहरू सम्बन्धित रहेको छ । यसमा प्र.अ.को भूमिका महत्वपूर्ण हुनु पर्ने कुरा दुबैथरिका विद्यालयका अभिभावकहरूले व्यक्त गरे ।

तालिका नं. २५ : शैक्षिक स्तर खस्कुनुका सम्बन्धमा अभिभावकहरूको धारणा

क्र.सं.	शैक्षिक स्तर	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१	विद्यालयमा दक्ष एवम् तालिम प्राप्त शिक्षक नभएर	१	११	६	६७
२	निःशुल्क शिक्षाप्रति चासो नभएर	२	२२	-	-
३	विद्यालयमा नियमित अध्यापन क्रियाकलाप नभएर	४	४५	२	२२
४	पाठ्यपुस्तक समयमा उपलब्ध नभएर	१	११	-	-
५	प्रशासकको असक्षमताको कारणबाट	१	११	१	११

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा सा.मा.वि.मा शैक्षिक स्तर खस्कुनुको कारणमा विद्यालयमा नियमित रूपमा अध्यापन क्रियाकलाप नहुनु सबैभन्दा बढी प्रतिशत ४५% देखिन्छ । यसका अतिरिक्त तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव, पाठ्यपुस्तक नै नभएर र प्रशासकको असक्षमताको कारण क्रमशः ११%, ११% र ११% रहेको देखिन्छ । यी विविध समस्याहरूलाई समयमै समाधान गरिएन भने सार्वजनिक विद्यालयको शैक्षिक स्तर खस्कदै जाने निश्चित छ । त्यसैगरी संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक स्तर खस्कुनुमा मुख्यकारण तालिम प्राप्त, योग्य र दक्ष शिक्षकको अभाव रहेको देखिन्छ । जसमा शिक्षकहरूको जागिरको स्थिरता, बढी पारिश्रमिक रकम संस्थागत विद्यालयमा पाउन सक्ने देखिदैन र उनीहरू अन्य क्षेत्रमा राम्रो अवसर पाए उतै तिर प्रवेश गर्न चाहन्छन् । यस्को अतिरिक्त प्रशासकको असक्षमता ११% देखिन्छ । यति हुदाहुँदै पनि समग्रमा भन्नु पर्दा सा.मा.वि.को दाजोमा संस्थागत मा.वि.मा भने वर्षे पछिछेको एस.एल.सी. परिणामलाई हेर्दा शैक्षिक उपलब्धि राम्रै देखिन्छ ।

तालिका नं. २६ : भौतिक र शैक्षिक सामग्रीहरूको व्यवस्थापनमा अभिभावकहरूले गरेको सहयोगको धारणा

क्र.सं.	सहयोग	सामुदायिक मा.वि.		संस्थागत मा.वि.	
		अभिभावक सङ्ख्या ९ जना	प्रतिशत (%)	अभिभावक संख्या ९ जना	प्रतिशत (%)
१.	पूर्णरूपमा सहयोग छ	१	११	-	-
२.	आंशिकरूपमा सहयोग छ	६	६७	७	७८
३.	न्यूनरूपमा सहयोग छ	२	२२	२	२२

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा सा.मा.वि.मा भौतिक र शैक्षिक सामग्रीको अवस्थालाई हेर्दा पूर्ण सक्षमदेखि लिएर न्यून सक्षमसम्म रहेका छन् भने दुवैथरीका विद्यालयहरूमा भौतिक र शैक्षिक सामग्रीहरूको सम्बन्धमा शैक्षिक सामग्री जुटाउन न्यून रूपमा सक्षम छ भन्ने समान किसिमको धारणा प्रस्तुत गरेको पाइयो । यो अवस्थामा दुवैथरीका विद्यालयमा समानता देखिन्छ । सामुदायिक मा. विद्यालयहरू आंशिक र न्यून क्रमशः ६७% र २२% अवस्थामा देखिन्छन् भने सा.मा.वि.को भन्दा बढी संस्थागत मा.वि.को आंशिक अवस्थामा ७८% रहेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा सा.मा.वि. भन्दा केही रूपमा भौतिक र शैक्षिक सामग्रीहरूको व्यवस्थापन गर्न सकिने अवस्थामा पनि सा.मा.वि.ले स्रोत र साधनलाई अधिकतम प्रयोग गरी शैक्षिक उपलब्धि सन्तोषजनक रूपमा हासिल गर्न नसक्नु सा.मा.वि.को दुर्भाग्यपूर्ण अवस्था देखिन्छ । जसको जिम्मेवारी विद्यालय प्रशासन एवम् व्यवस्थापन पक्षले लिनु पर्ने हुन्छ ।

४.५ शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षका सम्बन्धमा विद्यार्थीहरूलाई अन्तर्वार्ताको माध्यमद्वारा प्राप्त सूचनाहरूको निम्नअनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ :

प्रस्तुत शोधपत्रमा अध्ययनका लागि छनौट गरिएको दुबैथरीका विद्यालयका विद्यार्थीहरूसँग सोधिएको प्रश्नावलीबाट प्राप्त उनीहरूको विचार भराइएको छ । सामुदायिक मा.वि. बाट कक्षा ९ र १० बाट प्रत्येक विद्यालयका ३/३ जनाका दरले ३ वटा विद्यालयका जम्मा १८ जना विद्यार्थीहरूसँग अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त उनीहरूको विचार एवम् सूचनाहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रिया

नमुना छनौटमा परेका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई शैक्षिक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा आवश्यक प्रश्नहरूमा प्र.अ./प्रिन्सिपलले विद्यार्थीप्रति गर्ने व्यवहार कस्तो छ ? पुस्तकालयमा पुस्तकको अवस्था कस्तो छ ? शैक्षिक वातावरण, अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन, विद्यार्थीलाई पढ्न प्रेरणा दिने प्रक्रिया आदिजस्ता प्रश्नहरूका सम्बन्धमा क्रमशः सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका छनौटमा परेका १८ जना विद्यार्थीहरूमध्ये १४ जना (७५% भन्दा बढी) विद्यार्थीहरूले प्र.अ. र शिक्षकहरूको व्यवहार परम्परागत शैली अर्थात् डर, त्रास देखाउने, गाली गर्ने, शारीरिक दण्ड दिने प्रवृत्ति रहेको बालमैत्री भावनाको अभाव, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग बिना नै शिक्षण गर्ने गरेको, व्याख्यान विधिको बढी प्रयोग गर्ने गरिएको, अतिरिक्त क्रियाकलाप विरलै हुने गरेको, सन्दर्भ सामग्री एवम् पुस्तकालयको अभाव र पढ्न हौसला एवम् प्रेरणा दिने कार्य नभएको बताए भने त्यसैगरी संस्थागत मा.वि.का छनौटमा परेका १८ जना विद्यार्थीहरूमध्ये ७५% भन्दा बढी अर्थात् १४ जना विद्यार्थीहरूले प्र.अ. शिक्षकहरूबाट विद्यार्थीसँग बालमैत्री व्यवहार, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगद्वारा शिक्षण गरिने, विज्ञान प्रयोगशालाको व्यवस्था, अतिरिक्त क्रियाकलाप नियमित रूपमा सञ्चालन हुने गरेको, विद्यार्थीलाई पढाइप्रति अभिप्रेरित गराउन पुरस्कारको व्यवस्था गरिएको बताए भने २५% विद्यार्थीहरूले प्र.अ. र शिक्षकहरूको व्यवहार परम्परावादी रहेको र पुस्तकालयको अभावबाट सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययनमा बाधा पुगेको कुरा बताए ।

४.६ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा तुलनात्मक अध्ययन

समानताहरू

१. दुबै किसिमका विद्यालयहरूमा प्र.अ./प्रिन्सिपलबाट कक्षा अवलोकन निरन्तर रूपमा नगरिएको ।
२. दुबै किसिमका विद्यालयहरूमा प्रायः जासो व्याख्यान विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गरिएको ।
३. दुबै किसिमका विद्यालयहरूमा शैक्षिक सामग्री जुटाउन एवम् व्यवस्थापन गर्न न्यून रूपमा सक्षम रहनुमा प्रमुख कारण आर्थिक अभाव रहेको ।
४. दुबै किसिमका विद्यालयहरूमा शिक्षक अनपस्थित रहँदा कक्षा व्यवस्थापन गर्न कक्षाकार्य दिने गरेको ।
५. परीक्षा व्यवस्थापनका सम्बन्धमा दुबै किसिमका विद्यालयहरूमा प्रश्नको गोपनीयता राख्ने कार्य, उचित समयमा परीक्षा सञ्चालन गर्ने र प्रश्नपत्रको निर्माण समयमै गर्ने प्रक्रियामा समानता पाइयो ।

भिन्नताहरू :

१. संस्थागत विद्यालयमा विज्ञान प्रयोगशाला कक्षा कोठा भएको तर सामुदायिक विद्यालयमा सो को व्यवस्था नभएको ।
२. संस्थागत विद्यालयमा कक्षा १० का विद्यार्थीहरूलाई एस.एल.सी परीक्षाका निमित्त अतिरिक्त कक्षाको व्यवस्था गरी शिक्षण गरेको पाइयो भने सामुदायिक विद्यालयमा सो को व्यवस्था नभएको ।
३. संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई नियमित रूपमा गृहकार्य दिने र परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो तर सामुदायिक विद्यालयमा भने कहिले काहींमात्र गृहकार्य दिई परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।
४. संस्थागत विद्यालयमा अभिभावकहरू आफ्ना बालबालिकाको शैक्षिक स्तर लगायत उनीहरूको विविध कार्यत्रलापको बारेमा जानकारी लिन प्रायःजसो विद्यालय जाने गरेको पाइयो भने सामुदायिक विद्यालयमा प्र.अ.ले अभिभावकलाई पत्राचार गरी बोलाउदा पनि बालबालिकाको शैक्षिक स्तरको जानकारी लिन विद्यालय नजाने संस्कार रहेको पाइयो ।

५. संस्थागत विद्यालयहरूमा स्रोत साधनको अधिनमा रही अतिरिक्त क्रियाकलाप अन्तर्गत सबै किसिमका अतिरिक्त क्रियाकलापहरू नियमित रूपमा सञ्चालन गरेको पाइयो भने सामुदायिक विद्यालयमा भने अतिरिक्त क्रियाकलापहरू सन्तोषजनक रूपमा सञ्चालन नभएको पाइयो ।
६. सामुदायिक मा.वि.मा त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा सञ्चालन गरेको पाइयो भने संस्थागत मा.वि.मा उक्त परीक्षा बाहेक साप्ताहिक र मासिक परीक्षा लिने व्यवस्था भएको पाइयो ।

४.७ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू

१. सम्बन्धित निकायबाट प्र.अ./प्रिन्सिपल लगायत शिक्षकहरूलाई तालिम, सेमिनार, गोष्ठीका कार्यक्रमहरू सञ्चालन नगरिनु ,
२. सामुदायिक विद्यालयमा आफ्ना बालबालिकाहरूको शैक्षिक स्तरको जानकारी लिन अभिभावकहरू विद्यालयको सम्पर्कमा नआउनु ,
३. उचित समयमा पाठ्यक्रम अभिमुखीकरण तालिम सञ्चालन नहुनु ,
४. क्षे.शि.नि. र जि.शि.का. बाट निरीक्षण र अनुगमन नहुनु ,
५. वर्तमान शिक्षा नियमावली अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात बढी हुनु,
६. प्र.अ.द्वारा शिक्षक, विद्यार्थी र सरोकारवालाहरू (अभिभावक) सँग नियमित अन्तरक्रिया नहुनु,
७. सामुदायिक मा.वि.मा प्र.अ.द्वारा नियमित रूपमा कक्षा अवलोकन नगरिनु,
८. दण्ड र पुरष्कारको व्यवस्था नहुनु,
९. आ-आफ्नो जिम्मेवारी बोधको अभाव हुनु,
१०. आर्थिक अभावले पुस्तकालयको उचित व्यवस्था नहुनु,
११. विषयगत दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु,
१२. सा.मा.वि.मा अतिरिक्त कक्षाको व्यवस्था नहुनु,
१३. विद्यालय सुधार योजना (SIP) निर्माण गरिएतापनि कार्यन्वयन नहुनु,
१४. सा.मा.वि.मा राजनीतिक प्रभाव पर्नु,

४.८ विद्यालयमा अभिभावकहरूको सहभागितामा वृद्धिसम्बन्धी प्र.अ.हरूबाट प्राप्त सुझावहरू :

- १) विद्यार्थीहरूको प्रगति विवरण अनिवार्य रूपमा अभिभावकहरूलाई उपलब्ध गराउने कम्तिमा दुई पटक सो सम्बन्धमा अन्तरक्रिया गराउने ।
- २) सरकारको शुल्कसम्बन्धी प्रष्ट नीति हुनु पर्ने ।
- ३) विद्यालयका प्रशासकले सम्भव भएसम्म अभिभावकलाई प्रत्यक्ष रूपमा भेटी अभिभावकको धारणा बुझ्नु पर्ने ।
- ४) शिक्षक अभिभावक संघको गठन गरी अभिभावकलाई सोको पदाधिकारी बनाउने ।
- ५) विद्यालय प्रशासकले म प्रशासक हुँ मसँग अधिकार छ भन्ने भावनालाई विर्सनु पर्ने र सामुहिक उतरदायित्वको बोध गराउने ।
- ६) शैक्षिक स्तरमा आएको हासको कारणबाट नै अभिभावकहरूको सा.मा.विप्रति नकारात्मक भावना आएको देखिन्छ । यसका लागि प्रशासकले विविध कार्यक्रमहरू जस्तै - सेमिनार गोष्ठीहरूको आयोजना गरी सकारात्मक भावना तर्फ ल्याउन कोशिस गर्नु पर्ने ।
- ७) वि.व्य.स.को छनौट गर्दा आस्थाको आधारमा नहेरी सक्षम र उत्सुक व्यक्तिहरूलाई छनौट गर्न सम्बन्धित पक्षको ध्यान जानु पर्ने देखिन्छ ।
- ८) सा.मा.वि.को शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी नहुनुमा विद्यालयको परिवारसँग राम्रो सम्बन्ध हुन नसकेको देखिन्छ । यसकालागि प्र.अ.ले प्रत्येक महिना विद्यालय परिवारमा स्टाफ बैठक राखी अन्तरक्रियाको माध्यम एवम्सहभागितामूलक प्रक्रियाबाट आ-आफना कमि कमजोरीहरूलाई आफ्नै भावना भन्दा साथीहरूको भावनाको प्रतिनिधित्व हुने गरी कार्यक्रम निर्माण गरी सञ्चालन गर्नु गराउनु पर्दछ ।
- (९) वि.व्य.स.बाट आपसि सहयोग नहुँदा विद्यालय परिवारमा द्वन्द देखिन्छ यो नितान्तरूपमा हटाउनु पर्ने देखिन्छ ।

अभिभावकबाट प्राप्त सुझाव :

१. अभिभावकलाई कम्तीमा २ महिनामा १ पटक बोलाएर विद्यार्थीको प्रगतीको जानकारी प्र.अ.ले दिनु पर्ने ।
२. शैक्षिक व्यवस्थापनमा मुख्यरूपमा प्र.अ. को सक्रिय भूमिका रहनु पर्ने ।
३. प्र.अ.एवम्शिक्षक नियुक्तिमा पारदर्शिता हुनुपर्ने साथै दक्ष एवमयोग्य शिक्षक नियुक्ति हुनुपर्ने ।
४. सम्बन्धित पक्षबाट नियमित अनुगमन गरिनु पर्ने ।

५. वि.व्य.स.र शिक्षक अभिभावक संघको गठन प्रक्रिया राजनीति अवस्थाको आधारभन्दा पनि शैक्षिक स्तर बुझ्ने आफ्नो उत्तरदायित्व बुझ्ने व्यक्ति लाई छनोट गरिनु पर्ने आदि ।

४.९ अभिलेख विश्लेषण :

विद्यालयको अभिलेखबाट प्राप्त विवरणको आधारमा निम्न अनुसार विवरणलाई विश्लेषण गरिएको छ । विद्यालयको भौतिक र शै.सा.को विवरण यस क्षेत्रका नमुना छनोटमा परेका तीनवटा सामुदायिक मा.वि. मा प्राप्त सामग्रीहरूको विवरण यसप्रकार रहेको छ ।

तालिका नं.- २७ : विद्यालयको अभिलेखबाट प्राप्त भौतिक र शै.सा. विवरणको विश्लेषण सामुदायिक मा.वि. तर्फ

क्र.स.	विवरण	गोग्राहा उ.मा.वि	जनता नमुना उ.मा.वि	पोखरिया उ.मा.वि
१.	डेक्स बेन्च	४९५	३८५	३७६
२.	कालोपाटी	३५	२६	१७
३.	सूचना पाटी	२	२	१
४.	दराज	१६	१२	७
५.	कम्प्युटर	१०	८	१
६.	नक्सा	५०	२६	२०
७.	चार्ट	३४	२०	१३
८.	कुर्सी	६५	२९	२६
९.	टेबल	३१	२१	१४
१०.	कक्षा कोठा	३५	२६	१७
११.	टेपरेकर्डर /क्यासेट	२	२	२

स्थलगत (स्रोतसर्वेक्षण २०६६)

यस क्षेत्रका नमुना छनोटमा परेका ३ वटा संस्थागत मा.वि. हरूमा प्राप्त भौतिक तथा शै.सा.हरूको विवरण यस प्रकार रहेको छ ।

तालिका नं.-२८ विद्यालयको अभिलेखबाट प्राप्त भौतिक र शै.सा. विवरणको विश्लेषण

संस्थागत मा.वि. तर्फ

क्र.स.	विवरण	सिर्जना ज्ञान कुन्ज उ.मा.वि	विराट भिक्टोरिया आ.मा.वि	जेम्स आ.मा.वि
१.	डेक्स बेन्च	२४८	२१५	३३५
२.	कालोपाटी	२५	१६	२५
३.	सूचना पाटी	२	१	२
४.	दराज	१४	७	१०
५.	कम्प्युटर	१०	७	२२
६.	नक्सा	३५	२२	४०
७.	चार्ट	२२	१६	२१
८.	कुर्सी	४०	२८	५०
९.	टेवल	२९	२५	४०
१०.	कक्षाकोठा	२५	१६	२५
११.	टेपरेकर्डर/क्यासेट	२	२	२
१२	Over head project	-	-	१

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

४.९.१ नमुना छनोटमा परेका विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूको विवरण

तालिका नं. २९ : कार्यरत शिक्षकहरूको विवरण

क्र.म	विद्यालयको नाम	विद्यालयको किसिम	जम्मा कार्यरत शिक्षक	तालिम प्राप्त	महिला शिक्षक	माध्यमिक तहका जम्मा शिक्षक	मा.वि. तहमा ता.प्रा.	ता.प्रा महिला शिक्षक
१.	गोग्राहा उ.मा.वि.	सा.मा.वि.	२४	२०	१२	७	७	-
२.	जनता नमुना उ.मा.वि.	सा.मा.वि.	२०	१२	५	५	५	२
३.	पोखरिया उ.मा.वि.	सा.मा.वि.	२५	२५	१४	५	५	१४
४.	जेम्स आ.मा.वि.	संस्थागत	२२	५	८	६	२	३
५.	सिर्जना ज्ञानकुञ्ज उ.मा.वि	संस्थागत	२२	४	४	५	१	३
६..	विराट भिकटोरिया आ.मा.वि.	संस्थागत	१८	३	१२	४	-	१

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

माथिको तालिकालाई हेर्दा सामुदायिक मा.वि. तर्फ शिक्षा नियमावली अनुसार अर्थात् सरकारी नीति अनुसार नै शिक्षक दरवन्दी सङ्ख्या रहेको र सबै माध्यमिक तहमा प्रायजसो -९५%) शिक्षकहरू तालिम प्राप्त रहेको देखिन्छ भने संस्थागत मा.वि. तर्फ न्यून संख्यामा शिक्षकहरू तालिम प्राप्त रहेको देखिन्छ । सारांसमा भन्नु पर्दा संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरूलाई पनि सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरू सरह सरकारले तालिमको अवसर प्रदान गर्न सकेको खण्डमा अझ शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुनुका साथै शैक्षिक व्यवस्थापनमा समेत प्रभावकारी हुने कुरामा दुईमत छैन ।

४.९.२ नमुना छनौटमा परेका विद्यालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूको विवरण

तालिका नं. ३० : कार्यरत कर्मचारीहरूको विवरण

क्र. सं.	कर्मचारीको पद	गोग्राहा उ.मा.वि. व.	जनता उ.मा.वि.	पोखरिया उ.मा.वि.	जेम्स आ.मा.वि.	विराट भिक्टोरिया मा.वि.	सिर्जना ज्ञा.उ.मा.वि.
१	कार्यक्रम संयोजक	१	१	१	१	-	१
२	मुखिया	४	२	१	१	-	-
३	लेखापाल	२	१	१	१	१	२
४	परिचर	५	४	२	२	२	२

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६)

४.१० सैद्धान्तिक ढाँचाको आधारमा विश्लेषण:

विद्यालयको समग्र शैक्षिक व्यवस्थापनमा लागत प्रक्रिया र उत्पादनलाई व्यवस्थापकीय सिद्धान्तहरूको समुचित प्रयोगबाट सञ्चालन गर्नु पर्दछ । योजना, सङ्गठन, नियन्त्रण, निर्देशन, समन्वय लगायत पुरस्कार र दण्डको सिद्धान्तहरूलाई व्यवस्थापनको कार्यमा प्रयोग गरी विद्यालयको भौतिक र शैक्षिक उन्नतिमा प्रभावकारी रूपमा सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ । शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारिरूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रशासनिक शैलीमा पनि भर पर्दछ । समग्र शैक्षिक प्रणालिलाई व्यवस्थित एवम्स-मुचित रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि भौतिक, शैक्षिक, आर्थिक सबै पक्षको उचित व्यवस्थापनबाट विद्यालयको भौतिक र शैक्षिक क्षेत्रको उन्नतिमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुग्दछ । फलस्वरूप शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न विद्यालय सफल हुन्छ । यस अध्ययनमा पनि सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयको समुचित व्यवस्थापनको लागि प्र.अ.ले X र Y सिद्धान्तको प्रयोग गरी प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेको छ वा छैन भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ । जसमा संस्थागत मा.वि.का प्र.अ. हरूले माथिका सिद्धान्तहरूलाई अपनाएको देखिन्छ भने सामुदायिक मा.वि. तर्फका प्र.अ.हरूले ती सिद्धान्तहरूलाई अपनाई विद्यालय व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

परिच्छेद : पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरू

५.१ मुख्य प्राप्ति

प्रस्तुत शोधपत्र मोरङ जिल्लाअन्तरगत “विराटनगर उप म.न.पा.भित्रका सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीचको तुलनात्मक अध्ययन” गरिने भएकाले उक्त नगरपालिकाभित्रका तीनवटा सा.मा.वि.र तीनवटा संस्थागत मा.वि.लाई नमुनाको रूपमा लिएर दुबै किसिमका विद्यालयहरूको विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच के के कुराहरूमा समानता र कुन कुन कुरामा भिन्नता रहेछ भन्ने कुराहरूलाई विद्यालयहरूसँग सम्बन्धित पक्षहरू जस्तै प्र.अ./ प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यार्थी, वि.ब्य.स., अभिभावकहरूसँग विभिन्न प्रश्नावलीको माध्यमबाट उनीहरूको विचार, सुझाव एवम्सल्लाहहरूको तथ्य सङ्कलन गरिएको आधारमा अध्ययनबाट मुख्य प्राप्ति तथा उपलब्धिहरूलाई निम्नानुसार क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ :

१) भौतिक सुविधा र अवस्था

सा.मा.वि.हरूमा आंशिकरूपमा भौतिक सुविधा रहेको देखिन्छ । भौतिक सुविधाको रूपमा कक्षा कोठाको व्यवस्था, पुस्तकालयको व्यवस्था, प्रयोगशाला, खानेपानीको सुविधा, शौचालयको सुविधा जस्ता ६६% विद्यालयमा रहेको छ भने विद्यालयमा मर्मतसम्भार अति आवश्यक देखिन्छ । सबै सा.मा.वि. खेल्ने ठाँउ भने सामान्य मात्र भएको पाइयो । त्यसै गरी संस्थागत विद्यालयहरूमा ४०% भौतिक सुविधा भएको र भएका साधनहरू उपयोग एवम्प्रयोग गर्न सकिने राम्रो अवस्थामा पाइयो ।

२) शैक्षिक कार्य तालिका

सा.मा.वि.मा दैनिक कार्य तालिका सबै विद्यालयहरूमा बनाइएको, मासिक र साप्ताहिक कम्ति विद्यालयले मात्र निर्माण गरिएको देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयमा वार्षिक, साप्ताहिक र दैनिक कार्य तालिकाहरू निर्माण गरेको पाइयो ।

३) विषय शिक्षकको पर्याप्तता

सा.मा.वि.हरूमध्ये ६०% विद्यालयमा र संस्थागत विद्यालयहरूमध्ये ८०% विद्यालयहरूमा विषय शिक्षकको पर्याप्तता रहेको पाइयो ।

४) शिक्षकहरूलाई शिक्षण भार

सा.मा.वि.मा शिक्षकलाई दैनिक ६ पिरियडसम्म पढाउनु पर्ने ३३% र ५ पिरियड पढाउने ६७% रहेको छ भने संस्थागत विद्यालयमा ६ पिरियड पढाउने ६७% र ७ पिरियड पढाउने ३३% रहेको देखिन्छ । पिरियड भार सामुदायिक मा.वि.मा कम देखिन्छ भने संस्थागत मा.वि.मा बढी पाइयो ।

५) शिक्षक विद्यार्थी अनुपात

सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थीको अनुपात १:५० भन्दामाथि रहेको छ भने संस्थागत मा.वि.मा १:३५ रहेको देखिन्छ । संस्थागत विद्यालयमाभन्दा सा.मा.वि.मा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई कक्षाकोठामा बढी विद्यार्थी रहेको देखिन्छ जसले गर्दा अध्यापन कार्य गर्न र गृहकार्य परीक्षण गर्न निकै कठिनाई परेको पाइयो ।

६) प्रशासनको नियुक्ति

सामुदायिक मा.वि.हरूमा राजनैतिक आस्थाको आधारमा प्रशासकको नियुक्ति गरेको देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयमा लगानी कर्ता वा संस्थापक सदस्यहरूको बीचमा योग्य र सक्षम व्यक्तिलाई प्रशासकको जिम्मा दिएको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयमा वि.व्य.स.को अध्यक्षको सिफारिसमा प्र.अ.को चयन हुने हुनाले अध्यक्षले आफ्नो समर्थकलाई प्र.अ. (विद्यालय प्रशासक) बनाएको पाइयो ।

७) विद्यार्थी नियमितता र अनुशासन:

सामुदायिक मा.वि.हरूमा विद्यालय प्रशासनले विद्यार्थीहरूलाई नियमितता र अनुशासनमा राख्ने कार्य प्रभावकारी नभएको देखिन्छ भने संस्थागत विद्यालयहरूमा ९५% सफल भएको पाइयो ।

त्यसै गरी सामुदायिक मा.वि.मा विद्यार्थी उपस्थित नहुदा जरिवाना र कारण दिनु पर्ने कुरालाई त्यतिको कडाईका साथ लागू गरिएको छैन भने संस्थागत मा.वि.मा यो कार्य भने १००% नै लागू गरिएको पाइयो । साथै विद्यार्थी अनुपस्थित हुदा निजको अभिभावकलाई जानकारी दिई कारवाहि गरिने देखिन्छ भने सामुदायिक विद्यालयमा यो अवस्था कम देखिन्छ ।

८) प्र.अ.बाट कक्षा अवलोकन

प्र.अ. बाट कक्षा अवलोकन निरीक्षण र पृष्ठपोषण सा.मा.वि.मा नभएको पाईयो भने संस्थागत विद्यालयमा भने सामान्य रूपमा अर्थात ३३% विद्यालयमा हुने गरेको देखिन्छ ।

९) विद्यार्थी गृहकार्य

सा.मा.वि.मा कक्षाकोठामा शिक्षण क्रियाकलाप गरिसके पछि विद्यार्थीहरूलाई सबै विषयको गृहकार्य कम दिएको देखिन्छ । संस्थागत विद्यालयमा अभिभावक र विद्यार्थीहरूलाई आकर्षक गर्ने मुख्य माध्यम नै गृहकार्य भएको र शैक्षिक उपलब्धिको एउटा आधार पनि भएकोले सबै विषयमा विद्यार्थीहरूलाई गृहकार्य दिएको देखिन्छ भने गृहकार्यको माध्यमबाट नै विद्यार्थीहरूलाई बढी अभ्यास गराएको पाइयो ।

१०) विषयप्रति प्रशासनको दृष्टिकोण

सामुदायिक मा.वि.मा विषयगत शिक्षकको कमी देखिन्छ तर संस्थागत विद्यालयमा भने यो अवस्था देखिदैन ।

११) शैक्षिक वातावरण

सा.मा.वि.हरूमा औपचारिक भूमिका निर्वाह गरेर पठनपाठन गर्ने शैक्षिक वातावरणको प्रतिशत बढी देखिन्छ भने संस्थागत मा.वि.हरूमा डर त्रास, शारीरिक यातना दिएर पठनपाठन गर्ने शैक्षिक वातावरण ६७% विद्यालयहरूमा देखिन्छ ।

१२) शैक्षिक उपलब्धि

संस्थागत विद्यालयहरूले शैक्षिक उपलब्धिहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको शिक्षा प्रदान गरी राष्ट्रिय स्तरमानै अग्रिम पङ्क्तिका आउने उद्देश्यले शैक्षिक कार्यक्रम संञ्चालन गरी प्राप्त शैक्षिक उपलब्धिको तुलनात्मक अध्ययन गरेको देखिन्छ भने सा.मा.वि.मा सरकारी अनुदान गर्न उत्तीर्ण प्रतिशत कसरी कायम गर्ने भन्ने सोचाइ रहेको देखिन्छ ।

१३) सृजनात्मक कार्यशैली

सृजनात्मक कार्यमा संस्थागत विद्यालयहरू सामुदायिक विद्यालयको तुलनामा अगाडि रहेको पाइयो ।

१४) अतिरिक्त क्रियाकलाप

सामुदायिक विद्यालयहरूभन्दा संस्थागत विद्यालयहरूमा स्रोत साधनको अधिनमा रही सबै अतिरिक्त क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरेको पाइयो ।

१५) अतिरिक्त पाठ्यपुस्तक

सामुदायिक मा.वि.मा नेपाल सरकारले निर्धारण गरेको पा.पु. बाहेक अतिरिक्त पुस्तक २०% मात्र समावेश गरेको पाइन्छ भने संस्थागत विद्यालयहरूमा अतिरिक्त पाठ्यपुस्तक १००% ले नै लागू गरेको देखिन्छ ।

१६) परीक्षा प्रणाली

यस अध्ययनमा परेका नमुना छनोटका विद्यालयहरूमा सा.मा.वि. हरूमा त्रैमासिक अर्धवार्षिक, वार्षिक र प्रयोगात्मक परीक्षामा जोड दिने गरेको देखिन्छ भने संस्थागत मा.वि. हरूमा मासिक परीक्षा, एकाइ परीक्षा, त्रैमासिक परीक्षा, अर्धवार्षिक परीक्षा, वार्षिक परीक्षा, मौखिक परीक्षा र प्रयोगात्मक परीक्षा लगायत Non testing device को समेत प्रयोग गरेको देखिन्छ । जसका कारण विद्यालय स्तरको शैक्षिक उपलब्धि पनि प्रभावकारी भएको देखिन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

मोरङ जिल्ला अन्तरगत वि.न.उप.म.न.पा. मा सञ्चालित सामुदायिक मा.वि. र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययनबाट निम्न निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

१. विद्यालय व्यवस्थापन समितिको निर्माणलाई हेर्दा अधिकांश सा.मा.वि. को वि.व्य.स. निष्क्रिय र आफ्नो कार्यमा असक्षम र उत्सुक नभएको मान्न सकिन्छ । यसको विपरित संस्थागत विद्यालयहरूका वि.व्य.स.मा नीजि लगानी खेरजाने भएकै कारणले सक्रिय र सक्षम रहेको पाइन्छ ।

(२) संस्थागत विद्यालयहरूमा चर्को शुल्क तिरेर पनि अभिभावक सन्तुष्टि हुने सा.मा.वि.मा निःशुल्क शिक्षा हुँदाहुँदै पनि असन्तुष्टि हुने मूलकारण शैक्षिक उपलब्धिको फरकपना नै हो । अभिभावकहरू खर्च गरेर भए पनि गुणस्तरीय शिक्षा आफ्ना बालबालिकाले प्राप्त गरुन भन्ने धारणा रहेको देखिन्छ ।

गुणस्तरीय शिक्षा दिन नसकेको कारणबाट नै सा.मा.वि.को शिक्षाप्रति अभिभावकहरूको पूर्ण सकारात्मक धारण बन्न नसकेको हो ।

३) सामुदायिक विद्यालयका विद्यालय प्रशासकले विद्यालय परिवारका सदस्यहरूलाई मेरो कार्यकर्ता हुन भन्ने धारणाको सट्टा मेरा सहयोगि हुन भन्ने भावनाको विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ । यो अवस्था सा.मा.वि.माभन्दा संस्थागत विद्यालयमा बढी प्रतिशत पाइन्छ ।

४) अभिभावकहरूको सा.मा.वि. प्रतिको नकारात्मक दृष्टिकोणलाई यथासक्य हटाई सकारात्मक भावनातर्फ ल्याउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । शैक्षिक स्तरमा आएको हार्साको कारणले गर्दा नै अभिभावकहरूमा सामुदायिक विद्यालयप्रति नकारात्मक भावना आएको देखिन्छ ।

५) विद्यालय प्रशासकको छनौट वा नियुक्ति गर्दा योग्यता जेष्ठता, अनुभवि एवम्योग्यता तालिम प्राप्त अर्थात व्यक्तिगत, सामाजिक शैक्षिक गुण भएको शिक्षकलाई नियुक्ति गर्नु पर्ने देखिन्छ तर हाल सा.मा.वि.मा यो अवस्था पूर्ण रूपमा देखिदैन ।

६) योजना निर्माण तथा सञ्चालनमा संस्थागत विद्यालयको प्रशासन सबल र राम्रो देखिन्छ । कतिपय सा.मा.वि.मा शैक्षिक योजनाका साथै विद्यालय सुधार योजना (School Improvement planning/SIP) नाम मात्रको निर्माण गर्नुको साथै योजना महत्त्वकांक्षी भएको जुन निर्माण पक्ष सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापनलाई कमजोर मान्न सकिन्छ ।

७) विद्यार्थी शिक्षक र कर्मचारीलाई नियमित र अनुशासित बनाउने वातावरण संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक प्रशासनसँग सामुदायिक विद्यालय प्रशासन तुलनात्मक रूपमा कमजोर मान्नु पर्दछ ।

८) शैक्षिक स्तर वृद्धि गर्न प्रत्येक विषय शिक्षकलाई उक्त विषयको त्यो कक्षाको शैक्षिक उपलब्धि स्तर के कति छ त्यसको जानकारी अध्यापन गर्नुभन्दा अगाडि दिनु पर्दछ जसले गर्दा शिक्षकलाई के कसरी अध्यापन गर्दा त्यो स्तरलाई वृद्धि गर्न सकिन्छ भन्ने विचारको वृद्धि हुनु पर्दछ । सा.मा.वि.हरूमा मुख्य विषय बाहेक अन्य विषयमा १००% विद्यार्थीहरू उत्तीर्ण भए पनि त्यसको लेखाजोखा नभएको देखिन्छ । तर संस्थागत विद्यालय हरूमा भने हरेक विषय शिक्षकको मूल्याङ्कन विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धि को आधारलाई लिएको पाइन्छ । यस्तो प्रक्रिया सा.मा.वि.हरूमा पनि हुनु पर्ने देखिन्छ ।

९) सा.मा.वि.भन्दा संस्थागत विद्यालयप्रति समाजमा वार्गहरूमध्ये विद्यार्थी र अभिभावकहरू आकर्षित वनेको पाइन्छ । यसो हुनुको कारण संस्थागत विद्यालयमा स्तरीय पठनपाठन र सक्षम विद्यालय प्रशासन भएको पाइन्छ ।

१०) भौतिक अवस्थाको हकमा सा.मा.वि.को भन्दा संस्थागत विद्यालयको कम देखिएको छ । संस्थागत विद्यालयले भएको स्रोत र साधनलाई अधिकतम रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ भने सामुदायिक विद्यालयमा भएको स्रोत र साधनलाई भन्डारमा राख्ने साधन देखाउने साधनको रूपमा मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ साथै मर्मत र सम्हारको अत्यन्तै खाचो रहेको पाइन्छ ।

११) सा.मा.वि.मा अनुभवि १० % शिक्षकहरू ता.प्राप्त भएको पाइँदैन, पेन्शन पाकिसकेका शिक्षक शिक्षिका भएर स्तरीय शिक्षक विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न असक्षम भई विषय स्तरको ज्ञानप्रवाह गर्न नसकेको देखिन्छ तर संस्थागत विद्यालयहरूमा यो अवस्था कम पाइन्छ । भएका शिक्षकहरू विषय स्तरमा दखल भएको देखिन्छ । सा.मा.वि.मा दक्ष जनशक्तिलाई प्रवेश गराउनको लागि निजामति कर्मचारी सरह परीक्षा लिई सो सरह सुविधाहरूको व्यवस्थागर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१२) रेखदेख र नियन्त्रण पक्ष सामुदायिक विद्यालयहरू कमजोर नै मानिन्छन् । संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक प्रशासनमा निजी लगानी भएकोले विद्यालयको शैक्षिक गतिविधि लगायत सम्पूर्ण पक्षहरूमा रेखदेख राम्रो हुने, काम प्रतिको निष्ठामा तलमाथी पर्ना साथ सेवबाट अलग हरने भएकाले शिक्षकहरूले संस्थाप्रति बढी सतर्कता साथ काम गरेको देखिन्छ ।

(१३) संस्थागत विद्यालयले अतिरिक्त, पा.पु.को व्यावस्था र सोको प्रयोगबाट नै स्तरीय शिक्षाका साथै प्रभावकारी शैक्षिक उपलब्धि प्रदान गर्न सम्भव रहेको हो भने सा.मा.वि मा प्रयोगमा रहेको पाठ्यपुस्तक अन्तराष्ट्रिय स्तरको ज्ञान प्रदान गर्न असम्भव देखिन्छ । भईरहेको प्रा.पु. सँग सम्बन्धित अन्यसन्दर्भ पुस्तकहरूको थप व्यवस्था तुरुन्त गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१४) सरकारको कुल बजेटको १६% बजेट सामुदायिक विद्यालय शिक्षाको विकासहरूको लागि खर्च गर्दा पनि लगानी अनुसारको प्रतिफल नआउनु, शिक्षकहरूको स्थायी र अस्थायी अवस्था रहनु, स्थायी शिक्षक

कानुनि रूपमा बलीयो हनु, कार्यदक्षताको आधारमा विद्यालय प्रशासनबाट मुल्याङ्कन नहुनु अधिकाँस विद्यालयका प्रशासक असक्षम हुनु, विद्यालय राजनैतिक द्वन्द्वको स्थल वन्नु, शिक्षा नियमावली अनुरूप विद्यालय व्यवस्थापन समिति र प्रशासकले कार्य नगर्नु, कार्य दक्षतामुखीको सट्टा प्रशासकमुखी बन्नु जस्ता विविध कारणले गर्दा शैक्षिक तथा आर्थिक लगानी प्रतिवर्ष खेरगइरहेको देखिन्छ ।

५.३. सुभावहरू

प्रस्तुत शोधपत्रको विषयमा गरिएको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई विश्लेषण र व्याख्या गरिसकेपछि देखिएको उपलब्धि प्राप्तीका आधारमा निम्न सुभावहरू दिइएको छ ।

(१) विद्यालयका प्रशासकले सम्भव भएसम्मको अभिभावकहरूलाई प्रतक्षरूपमा भेटी अभिभावकको धारणा बुझ्नु पर्दछ ।

(२) विद्यालयसँग सम्बन्धित पक्षहरूमा सरोकारवालाहरूलाई समेटेर भएका कमी कमजोरिहरूलाई हटाउँदै विद्यालय विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिनुपर्छ ।

(३) सामुदायिक र संस्थागत दुबै किसिमका विद्यालयका प्र.अ.हरूलाई सरकारी तवरबाट प्राप्त प्र.अ. व्यवस्थापन तालिम, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन परिचयात्मक तालिममा सहभागी गराउनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

(४) समयानुकूल प्र.अ.लगायत शिक्षकहरूलाई प्रश्नावली तालिम, गोष्ठी, सेमिनार आदि क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रममा अनिवार्यरूपमा सरिक गराउनु पर्दछ ।

(५) विद्यालय सुधार योजना (SIP) निर्माण र कार्यान्वयन पक्षमा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराउन पहल गर्नु पर्ने ।

(६) प्र.अ.ले विद्यालयमा सञ्चालित कार्यहरूलाई शिक्षाको सीप र दक्षता अनुसार जिम्मेवारि वाँडफाड गर्नु पर्दछ ।

(७) विषयगत शैक्षिक उपलब्धि वृद्धि बढाउन/वृद्धि गर्न प्र.अ.हरूलाई तथा शिक्षकहरूलाई अनुकूल समयमा पाठ्यक्रम परिचयात्मक तालिम गोष्ठी तथा विषयगत तालिम, सेमिनारमा सहभागी गराउनु पर्ने ।

(८) विद्यालय व्यवस्थापन समितिको छनौट गर्दा आस्थाको आधारमा नहेरी सक्षम र उत्सुक व्यक्तिहरूलाई छनौट गर्न सम्बन्धित पक्षको ध्यान जानु पर्ने देखिन्छ ।

(९) विद्यालयले वार्षिक शैक्षणिक योजना निर्माण गर्नु पर्ने र प्रत्येक शिक्षकलाई आफूले अध्यापन गराउने विषयको वार्षिक, साप्ताहिक र दैनिक कार्ययोजना निर्माण गर्न प्र.अ.ले सम्बन्धित पक्षलाई भन्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१०) सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन पक्ष असफल हुनुको कारण विद्यालय परिवारबीच समय समयमा अन्तरक्रिया हुन नसक्नु नै हो । प्रत्येक महिना विद्यालयमा स्टाफ बैठक राखी प्रतिक्रियाको माध्यमबाट आ-आफ्नो कमीकम्जोरी हटाई आफ्नो भावनात्मक शिक्षक साथीहरूको भावना प्रतिनिधित्व हुने गरी कार्यक्रम निर्माण गरी कायन्वयन गर्नु पर्दछ ।

(११) भौतिक व्यवस्थापनले शैक्षिक व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । कतिपय विद्यालयहरूमा भौतिक सामग्रीको प्रयाप्त व्यवस्था गर्न विद्यालय प्रशासन सक्षम देखिदैन । खास गरेर सामुदायिक विद्यालयहरूमा भौतिक साधनको रूपमा अत्यन्त न्यून रूपमा रहेको देखिन्छ । विद्यालय प्रशासकले यसको उचित व्यवस्था एवम् प्रबन्ध यथासक्य चाडो गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१२) प्र.अ./विद्यालय प्रशासकले विद्यालयको समग्र पक्षको नियमित अनुगमन गरी आवश्यक मात्रामा नीति निर्देशन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१३) विद्यालय एक स्वच्छ, सामुदायिक संस्था हो भन्ने तथ्यलाई प्रष्टयाउन, विद्यालय प्रशासक कुशल, निडर, दक्ष जस्ता गुणहरूको विकास गरी विद्यालयको शैक्षिक क्रियाकलापका लागि योजनाबद्ध रूपमा अगाडि बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१४) सामुदायिक विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात १:५० को भन्दा बढी र नीति विद्यालयमा यो अनुपात १:२५ को हाराहारिमा पाईयो । प्रति कक्षा ४० भन्दा बढी विद्यार्थी राखेर अध्ययन अध्यापन गराउदा शिक्षण प्रभावकारी नहुने हुनाले सम्बन्धित निकायले विद्यार्थी संख्याका आधारमा शिक्षक दरबन्दी मिलाउनु पर्ने देखिन्छ ।

(१५) शिक्षकले आफ्नो बच्चालाई संस्थागत विद्यालयमा पढाएर शिक्षक आफू असक्षम भएको देखिन्छ । तसर्थ शिक्षकले आफ्नो बच्चाहरूलाई सामुदायिक विद्यालयमा पढाउनु पर्ने कानुनि प्रावधान नै बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

(१६) वर्तमान अवस्थामा विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक पक्षको सुपरिवेक्षण एवम्निरीक्षण गर्ने उत्तरदायित्व एवम्जवाफदेहिता बोकेका विद्यालय निरीक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूले निरीक्षण र अनुगमन कार्यलाई कागजि रूपमा मात्र सीमित राखेको देखिन्छ । यस्तो कार्यलाई नियमितरूपमा कम्तिमा महिनामा एकपटक

सम्बन्धित निकायबाट निरीक्षण तथा अनुगमनको साथै पृष्ठपोषण अनुसार प्र.अ.ले निरीक्षणबाट प्राप्त सुझावलाई यथाशीघ्र कार्यन्वयन गरी पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(१७) प्र.अ.ले सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक वर्षभित्रमा कम्तिमा एकपटक अभिभावक भेला अन्तरक्रिया र आवश्यक सुझाव सङ्कलन कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१८) संस्थागत विद्यालयका राम्रा पक्षहरूमा जस्तै - शिक्षक तथा विद्यार्थी नियमितता, गृहकार्य, कक्षा कार्य, अन्तरक्रिया, घरदैलो, अतिरिक्त कक्षा सञ्चालन, अतिरिक्त क्रियाकलाप, अभिभावक भेला आदि कार्यक्रमहरूदलाई सामुदायिक विद्यालयहरूले अनुसरण गर्नु पर्ने त्यसै गरी सामुदायिक विद्यालयका राम्रा पक्षहरूमा जस्तै - योग्यता अनुसारका शिक्षक, कर्मचारी व्यवस्था, पाठ्यक्रममा एकरूपता, सरकारी नियमको पालना आदिजस्ता पक्षलाई संस्थागत विद्यालयहरूले पनि अनुसरण गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

(१९) सामुदायिक विद्यालयका प्र.अ.हरूले पनि संस्थागत विद्यालयका प्र.अ.हरूले पनि संस्थागत विद्यालयका प्र.अ.हरूले जस्तै विद्यार्थीहरूलाई गृहकार्य, कक्षाकार्य, कक्षा अवलोकन, सुपरिवेक्षण र सुझावको लागी शिक्षकलाई सल्लाह एवम्नियमितरूपमा पृष्ठपोषण दिनु पर्ने ।

(२०) विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट आपसी सहयोग नहुँदा विद्यालय परिवारमा द्वन्द देखिन्छ यथासक्य यो हटाउनु पर्ने देखिन्छ ।

(२१) विषय शिक्षकलाई दण्ड र पुरस्कारको भागि बनाउनु पर्दछ । मुख्य विषयको मात्र मूल्याङ्कन नगरी विषयगत रूपमा सम्पूर्ण विषयहरू को के कस्तो प्रगति वा प्रगतिहीन छ त्यसमा शिक्षकको भूमिका कस्तो छ सो समेत लेखाजोखा गर्नु पर्दछ । यसको लागि विषया शिक्षकलाई तोकि उत्तरदायी एवम्जवाफदेही बनाउनु पर्दछ ।

(२२) विद्यालय प्रशासकले विद्यार्थीको समग्र पक्षको नियमित निरीक्षण एवम् अनुगमन गरी आवश्यक मात्रामा सम्बन्धित पक्षलाई नीति निर्देशन गर्नु पर्दछ ।

संक्षिप्त शब्दावलीहरूको परिभाषा

सामुदायिक विद्यालय - नेपाल सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान पाई सञ्चालन भएको विद्यालय, जसमा सरकारबाट नियुक्ति लिएका शिक्षकहरू कार्यरत हुन्छन् ।

संस्थागत विद्यालय - नेपाल सरकारबाट कुनै पनि अनुदान नपाई आफ्नै(नीजि) स्रोत र साधनबाट सञ्चालन भएको विद्यालय

शि.अ.सं. / P.T.A. (शिक्षक अभिभावक संघ)

उ.म.न.पा. - उपमहानगरपालिका

वि.व्य.स. - विद्यालयको व्यवस्थापन गर्न शिक्षा नियमावली अनुसार गठन भएको जिम्मेवार विद्यालय व्यवस्थापन समिति

S.I.P. – School Improvement Plan (विद्यालय सुधारका लागि बनाइएको वृहत योजना)

प्र.अ. - प्रधानाध्यापक

पा.भा. - पाठ्यभार

शै. सा. - शैक्षिक सामग्री

जि.शि.का. - जिल्ला शिक्षा कार्यालय

ता.प्रा. - तालिम प्राप्त

पा.पु. - पाठ्यपुस्तक

सन्दर्भ ग्रन्थ

- अधिकारी, गोविन्द र अन्य (२०६६), *शैक्षिक मूल्याङ्कन*, विराटनगर : थर्डआई पब्लिकेसन
- आचार्य, बलराम, (२०६२), *अनुसन्धान पद्धति तथा प्रतिबेदन लेखन*, काठमाडौं : नेशनल बुक सेन्टर भोटाहिटी
- कोईराला, विद्यानाथ र श्रेष्ठ चन्द्रवहादुर, (२०५७), *शैक्षिक व्यवस्थापन र सङ्गठनात्मक व्यवहार*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार भोटाहिटी ।
- कोईराला विद्यानाथ, (२०६४), *शिक्षामा वैकल्पिक चिन्तन*, काठमान्डौं: सामाजिक अनुसन्धान र सामग्री विकासका लागि प्राज्ञिक मन्च (एन्फा-नेपाल) ।
- कोइराला, नवराज र अन्य (२०५९) *हिंसारहित शिक्षण विधि* तालिम पुस्तिका, काठमाडौं : मानसिक स्वास्थ्य परियोजना ।
- गैरे, ऋषिराम (२०६२) ,*शैक्षिक मूल्याङ्कन*, काठमाडौं:हजुरको प्रकासन जि.सि.का (२०६२), *शैक्षिक स्मारिका*, मोरङ : लेखक ।
- ढकाल, माधवप्रसाद (२०६१), *शिक्षाको आधार*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी ।
- पन्थ, नारायण प्रसाद (२०६३) *शिक्षण विधि*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार भोटाहिटी ।
- वाग्ले मनप्रसाद र अन्य (२०५२) *शिक्षाको प्रारम्भिक परिचय* काठमाण्डौ : तलेजु प्रकाशन ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी (२०५४) *शिक्षाको आधार* , काठमाडौं :एम.के. पब्लिकेसन एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स भोटाहिटी,।
- शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६०), *प्र.अ. तालिम पुस्तिका*: लेखक
- शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, शिक्षा ऐन (२०२८) र , *शिक्षा नियमावलि* (२०५९) काठमाडौं : सुलभ प्रकासन ।
- सिंह, नागेश्वर (२०६५), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवम् समाजशास्त्रीय आधार* काठमाडौं:, पैरवि प्रकाशन
- सिंह, दिलिपकुमार (२०६५), *संस्थागत र सामुदायिक विद्यालय ब्वस्थापनमा प्रध्यानाध्यापकको भूमिका* स्नातकोत्तर शोधग्रन्थ, अप्रकाशित कृति ।

सिन्हाँ, राम स्वरूप (२०६१), गुणका स्तरीयशिक्षा आजको आवश्यकता, सानोठिमि भक्तपुर शिक्षा विभाग

सेडाई, रामचन्द्र (२०५८), लम्जुङ जिल्लाका नीति तथा सार्वजनिक विद्यालयहरूको शैक्षिक प्रशासक एवम् ब्वस्थापनबाट शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकहरूमा परेको प्रभावको एक अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधग्रन्थ, अप्रकाशित कृति ।

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययन

अनुसूची १ : नमुना छनौट परेका विद्यालय

क्र. सं.	विद्यालयहरूको नाम	ठेगाना	तह	प्र.अ./प्रिन्सिपलको नाम	तालिम प्राप्त/अप्राप्त	सामुदायिक/संस्थागत
१.	गोग्राहा उ.मा.वि.	विराटनगर - ५	उ.मा.वि.	दुखाराम गच्छदार	प्राप्त	सामुदायिक
२.	जनता उच्च मा.वि.	विराटनगर - ४	उ.मा.वि.	शंकर पोखेल	प्राप्त	सामुदायिक
३.	पोखरिया उच्च मा.वि.	विराटनगर - ४	उ.मा.वि.	मेघराज भट्टराई	प्राप्त	सामुदायिक
४.	जेम्स आवासीय से.स्कुल	विराटनगर - १	मा.वि.	रघुनाथ उपाध्याय	अप्राप्त	संस्थागत
५.	सिर्जना ज्ञानकुन्ज हाईगर से.स्कुल	विराटनगर - ५	उ.मा.वि.	नवलकिशोर श्रीवास्तव	अप्राप्त	संस्थागत
६.	विराट भिक्टोरिया आ.मा.वि.	विराटनगर - ५	मा.वि.	खगेन्द्र पोखरेल	प्राप्त	संस्थागत

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययन

अनुसूची २ : प्रधानाध्यापकहरूलाई सोधिएको प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :-

ठेगाना :-

प्र.अ.को नाम :-

अनुभव वर्ष :-

विद्यालयको प्रकार :-

प्रश्न नं. १. तपाईंको विद्यालयमा शैक्षणिक योजना अन्तर्गत कुन कुन योजना बनाउने गर्नु भएको छ ?

(क) वार्षिक शैक्षणिक योजना (ख) साप्ताहिक कार्यतालिका

(ग) दैनिक कार्यतालिका (घ) सबै

प्रश्न नं. २ तपाईं कार्यरत विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कति छ ?

(क) १:२५

(ख) १:४५

(ग) १:३५ भन्दा बढी

(घ) १:५५ भन्दा बढी

प्रश्न नं. ३ प्रति शिक्षक दैनिक पिरियड कति छ ?

(क) ४

(ख) ५

(ग) ६

(घ) ७

प्रश्न नं. ४. तपाईं कार्यरत विद्यालयमा वि.ब्य.स.को गठन भएको छ ?

(क) छ

(ख) छैन

प्रश्न नं. ५ तपाईं कार्यरत विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन समितिको कार्य शैलिको राम्रा पक्षहरू र नराम्रा पक्षहरू के-के हुन ?

राम्रा पक्षहरू

नराम्रा पक्षहरू

(क)

(क).....

(ख)

(ख)

(ग)

(ग)

प्रश्न नं. ६. तपाईंले आफु कार्यरत विद्यालयका शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्नु भएको छ ?

(क) महिनामा १ पटक (ख) दुई महिनामा १ पटक

(ग) तीन महिनामा १ पटक (घ) निरन्तर

प्रश्न नं. ७ शिक्षक अनुपस्थित भएमा खालि कक्षालाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने गर्नु भएको छ ?

(क) अतिरिक्त क्रियाकलाप गराएर (ख) कक्षा कार्य दिएर

(ग) अतिरिक्त शिक्षकको व्यवस्थागरेर (घ) कक्षा खालि नै राखेर

प्रश्न नं. ८ तपाईं कार्यरत विद्यालयमा भौतिक अवस्था एवम् शैक्षिक सामग्रीको अवस्था कस्तो छ ?

(क) पर्याप्त (ख) अपर्याप्त

(ग) पर्याप्त एवम्स्तरीय (घ) न्यून

प्रश्न नं. ९. तपाईंको विद्यालयमा कुन कुन परीक्षा लिने गर्नु भएको छ ?

(क) त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा

(ख) मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा

(ग) अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा

(घ) साप्ताहिक, मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षा

प्रश्न नं. १०. के तपाईंको विद्यालयमा व्यवस्थित पुस्तकालय छ/छैन ? छैन भने नहुनुको कारण के होला ?

(क) आर्थिक अभाव

(ख) जनशक्तिको अभाव

(ग) क र ख दुवै

(घ) भौतिक अभाव

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययन

अनुसूची ३ : शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षसँग सम्बन्धित शिक्षकका लागि सोधिएका प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :-

शिक्षकको नाम :-

योग्यता :-

तह/पद :-

शिक्षण अनुभव :-

प्रश्न नं. (१) तपाईंको प्र.अ.सँगको सम्बन्ध कस्तो छ ?

(क) सकारात्मक (ख) नकारात्मक (ग) द्वन्द्वात्मक (घ) सन्तुलित

प्रश्न नं. (२) तपाईं कार्यरत विद्यालयका प्र.अ.को कार्यशैली कस्तो छ ?

(क) तानाशाही (ख) प्रजातान्त्रिक

(ग) निष्पक्ष (घ) पक्षपाती

प्रश्न नं. ३ तपाईं कार्यरत विद्यालयको प्र.अ.को नियुक्ति कसरी भएको छ ?

(क) राजनैतिक आस्थाबाट (ख) वि.ब्य.स.को निगाहाबाट

(ग) प्रतिस्पर्धाबाट (घ) जि.शि.का. बाट

प्रश्न नं (४) तपाईं शिक्षण गर्दा कुन कुन शिक्षण विधिको प्रयोग गर्नु हुन्छ ?

(क) व्याख्यान विधि र प्रयोगात्मक विधि (ख) व्याख्यान विधि र प्रश्नोत्तर विधि

(ग) व्याख्यान विधि र विद्यार्थी केन्द्रित विधि (घ) माथिका सबै

प्रश्न नं (५) के तपाईंको विद्यालयमा शिक्षण विधिको सम्बन्धमा प्र.अ.द्वारा कस्तो सहयोग प्राप्त भएको छ ?

(क) नियमित अवलोकन र पृष्ठपोषण प्राप्त हुन्छ ।

(ख) कहिले काही अवलोकन र पृष्ठपोषण प्राप्त हुन्छ ।

(ग) शिक्षण विधिसम्बन्धी छलफल अन्तरक्रिया गरी पृष्ठपोषण प्राप्त हुन्छ ।

(घ) अवलोकनमा निष्क्रियता

प्रश्न नं. ६ शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनमा प्र.अ.को भूमिका कस्तो पाउनु भएको छ ?

- (क) विषय अनुसारको शै.सा. व्यवस्थापन
- (ख) प्रयोगात्मक कक्षाको व्यवस्थापन
- (ग) शिक्षकहरूलाई शै.सा. प्रयोगको लागि प्रोत्साहन
- (घ) नियमित अवलोकन र प्रोत्साहन

प्रश्न नं. ७ कक्षाकोठामा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग किन गरिन्छ ?

- (क) शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन
- (ख) विद्यार्थीलाई शिक्षणमा सक्रिय बनाउन
- (ग) शिक्षण सिकाइमा सरलता ल्याउन
- (घ) सिकाइमा अभिप्रेरणा जगाउन

प्रश्न नं. ८. तपाईंको विद्यालयमा व्यवस्थित पुस्तकालय नहुनाको कारण के होला ?

- (क) आर्थिक अभाव
- (ख) व्यवस्थापन पक्षको निष्क्रियता
- (ग) क र ख दुवै
- (घ) अन्य

प्रश्न नं. ९. पुस्तकालय व्यवस्थापनमा प्र.अ. को कस्तो पाउनु भएको छ ?

- (क) आर्थिक अभाव
- (ख) पुस्तकालयसम्बन्धी सकारात्मक धारणा
- (ग) सक्रिय भूमिका
- (घ) स्रोत व्यवस्थापनको लागि न्यूनपल

प्रश्न नं. १० परीक्षा सञ्चालनमा प्र.अ. के कस्तो कार्य अपनाएको पाउनु भएको छ ?

- (क) प्रश्नपत्रको निर्माण र गोपनियता कार्य
- (ख) उचित समयमा परीक्षा सञ्चालन
- (ग) प्रश्न निर्माण पश्चात पुनरावलोकन
- (घ) माथिमा सबै

प्रश्न नं. ११ तपाईंको विद्यालयमा कुन कुन किसिमका मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाउदै आउनुभएको छ ?

- (क) सुधारात्मक र निणयात्मक मूल्याङ्कन
- (ख) निदानात्मक मूल्याङ्कन
- (ग) निर्माणात्मक मूल्याङ्कन
- (घ) माथिका सबै

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययनस

अनुसूची ४ : विद्यार्थीका लागि प्रश्नावली

विद्यालयको नाम :-

विद्यालयको ठेगाना

विद्यार्थीको नाम

कक्षा

विद्यालयको प्रकार : सामुदायिक/संस्थागत

प्रश्न नं. १ विद्यालय प्रशासनले बालबालिकाप्रति कस्तो व्यवहार गरेको छ ?

- (क) तानशाहि (ख) वास्ता गर्दैन
(ग) मातापिताको जस्तो (घ) पक्षपाति

प्रश्न नं.२ विद्यालय प्रशासनले पढन प्रेरणा दिन, विद्यार्थीलाई के कस्तो व्यवस्था गरेको छ ?

- (क) छात्रवृत्तिको व्यवस्था छ (ख) पुरस्कारको व्यवस्था छ
(ग) केही व्यवस्था छैन (घ) पुरस्कार एवम् छात्रवृत्तिको व्यवस्था छ

प्रश्न नं. ३ विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने गरेको छ ? छ भने के के सञ्चालन गरिएको छ ?

- (क) वादविवाद प्रतियोगिता र हाजिरिजवाफ प्रतियोगिता
(ख) वक्तृत्वकला प्रतियोगिता र साँस्कृतिक कार्यक्रम
(ग) हिज्जे प्रतियोगिता
(घ) केही पनि हुदैन

प्रश्न नं. ४ विद्यालयको शैक्षिक वातावरण राम्रो बनाउन प्र.अ. तथा शिक्षकहरूबाट के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?

- (क) उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सिर्जना गरेर
(ख) डर त्रास देखाइ शारीरिक डण्ड दिएर
(ग) औपचारिक भूमिकाको निर्वाहा गरेर
(घ) विद्यार्थीलाई स्वतन्त्र छाडेर

प्रश्न नं.५ विज्ञान प्रयोगशाला कक्ष र सामग्री उपकरणको व्यवस्था कस्तो छ ?

- (क) पर्याप्त उपकरणसहित सुविधायुक्त कक्षा

(ख) सीमित उपकरणसहित कक्षा

(ग) अपुग उपकरणसहित कक्षा

(घ) कामचलाउ

प्रश्न नं. ६ अध्यापनको समयमा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिन्छ ?

(क) न्यूनमात्रामा गरिन्छ

(ख) प्रायजसो गरिन्छ

(घ) गरिदैन

प्रश्न नं. ७ विद्यालयमा पुस्तकालयको अवस्था कस्तो छ ?

(क) सबैलाई पढ्न पुग्ने गरी पुस्तक रहेको

(ख) सबैलाई पढ्न नपुग्ने गरी पुस्तक रहेको

(ग) अव्यस्थित

(घ) सन्तोषजनक

सामुदायिक र संस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनबीच तुलनात्मक अध्ययनमा
अनुसूची ५ : अभिभावकहरूलाई सोधिएका प्रश्नावली

अभिभावकको नाम

ठेगाना

उमेर

पेशा

तपाईंको बालबालिका अध्ययन गर्ने विद्यालयको नाम

प्रश्न नं. १ विद्यालयका प्र.अ./प्रिन्सिपलले अभिभावकप्रति गरेको व्यवहार कस्तो पाउनुभएको छ ?

(क) मिलनसार	(ख) तानाशाही
(ग) सहयोगी	(घ) पक्षपाती

प्रश्न नं. २ आफ्ना बालबालिकाको शैक्षिक स्तरको जानकारी लिन विद्यालय जानु गर्नु भएको छ ?

(क) नियमित जान्छु	(ख) कहिले काही जान्छु
(ग) बोलाए भने जान्छु	(घ) गएकै छैन

प्रश्न नं. ३ तपाईं कस्तो बेलामा आफै विद्यालय जानुहुन्छ ?

(क) छोराछोरीको पढाइको जानकारी लिन
(ख) छाराछारी फेल भएमा
(ग) विद्यालयको सङ्कट परिस्थितिमा
(घ) छोराछोरीलाई भर्ना गर्न

प्रश्न नं. ४ तपाईंसँग प्र.अ./प्रिन्सिपलले छोरा छोरीको पढाइसम्बन्धमा विचार विमर्श तथा सम्पर्क गर्ने गर्नु भएको छ ?

(क) कहिलेकाही गरिन्छ	(ख) प्र.अ.को इच्छा अनुसार गरिन्छ
(ग) प्राय गरिन्छ	(घ) कहिले गरिदैन

प्रश्न नं. ५ के तपाईं विद्यालयको शैक्षिक वातावरणबाट सन्तुष्ट हुनु हुन्छ ?

(क) न्यून रूपमा सन्तुष्टी छु
(ख) उच्च रूपमा सन्तुष्टी छु
(ग) सन्तुष्टी छु

(घ) सन्तुष्टी छैन

प्रश्न नं. ६. संस्थागत विद्यालयको भन्दा सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक स्तर किन खस्केको छ ?

(क) विद्यालयमा नियमित अध्ययन अध्यापन कृयाकलाप नभएर

(ख) पा.पु.नै स्तरीय नभएर

(ग) प्रशासनको असक्षमताको कारण

(घ) नि : शुल्क शिक्षा भएर

(ङ) विद्यालयमा दक्ष एवम्तालिम प्राप्त र विषयगत शिक्षक नभएर ।

प्रश्न नं.७ विद्यालयको भौतिक र शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनमा तपाईंको कस्तो सहयोग छ ?

क) पूर्णरूपमा सहयोग छ

ख) आंशिकरूपमा सहयोग छ

ग) न्यूनरूपमा सहयोग छ

घ)सहयोग छैन